

รายการอ้างอิง

- กาญจนาคพันธุ์. ถนนราชดำเนิน. กรุงเทพฯ: วารสารเมืองโบราณ. 6, 3(สิงหาคม-พฤศจิกายน 2523): 52-77.
- การผังเมือง, กรม. การผังเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช. กรุงเทพฯ: กรมการผังเมือง
กระทรวงมหาดไทย, 2542.
- กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ย2 81/2 เรื่องการสร้างพลับพลาสำหรับพระราชพิธีจรดพระนังคัลข้างท้องสนามหลวงและการ
ซ่อมพระที่นั่งต่างๆ (2 พ.ย.110-18พ.ย.111)ลงวันที่ 15 มีนาคม ร.ศ.111.
- กรมศิลปากร. จดหมายเหตุการณ์อนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2525.
- กรมศิลปากร. ทำเนียบนามภาค4ถนนในจังหวัดพระนครและธนบุรี. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2505.
- กรมศิลปากร. สมุดภาพประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2525.
- กรมศิลปากร. ย้อนอดีตกรุงเทพ. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด(มหาชน) , 2534.
- กิตติ วัฒนมหาดม. วังเจ้า วังเดิม. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2539.
- กิตติ วัฒนมหาดม. วังเจ้า วังเดิม 2. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2539.
- กิตติ วัฒนมหาดม. วังเจ้า วังเดิม 3. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2540.
- กัณฐิกา ศรีอุดม. จากสระปทุมวันถึงราชดำริห์. กรุงเทพฯ: นิตยสารศิลปวัฒนธรรม. 26, 9(2548.)
- กัณฐิกา ศรีอุดม. พรของพระนครในสมัยรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: นิตยสารเมืองโบราณ. 32, 1(2549.)
- กฤษณา หงษ์อุเทน. อาร์ลเดอห์ริงและการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมในประเทศไทยสยาม. กรุงเทพฯ: นิตยสารเมืองโบราณ.
25, 1(2542)
- เกื้อกุล ยืนยงอนันต์. การพัฒนาการคมนาคมทางบก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: หน่วย
ศึกษานันทะก์ กรมการฝึกหัดครู, 2520.
- ไกรฤกษ์ นานา. เมืองหลังเมืองลึกของการสาเหตุการสร้างพระบรมรูปทรงม้า ร.5. กรุงเทพฯ: นิตยสารศิลปวัฒนธรรม 25,
12(ตุลาคม 2547.)
- โกลิต อิศริยวงศ์. นำในงานภูมิสถาปัตยกรรมของไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาภูมิสถาปัตยกรรม
สถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.
- ขวัญใจ เอ็มใจ. ราชดำเนินทางมีเพราะคนเดิน. กรุงเทพฯ: นิตยสารสารคดี. 164, 14(ตุลาคม 2541.)
- ไชแสง สุชะวัฒนะ, ศาสตราจารย์. การศึกษาการตกแต่งพระราชอุทยานและสวนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว พ.ศ.2394-2411. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- ไชแสง สุชะวัฒนะ, ศาสตราจารย์. ปาฐกถาชุดสิรินธร ครั้งที่ 12 เรื่องสวนไทย. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.
- ไชแสง สุชะวัฒนะ, ศาสตราจารย์. ประวัติสวนไทย ภาค 1 ว่าด้วย สวนในนิยายโบราณ สวนสมัยสุโขทัยและสวนสมัยกรุงศรี
อยุธยา. กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.
- ไชแสง สุชะวัฒนะ, ศาสตราจารย์. ประวัติสวนไทย ภาค 2 สวนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ:
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- ไชแสง สุชะวัฒนะ, ศาสตราจารย์. สวนไทย. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.
- คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ, สำนักนายกรัฐมนตรี. สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์. กรุงเทพฯ: ด้านสหภาพการ
พิมพ์, 2539.
- คณิตา เลขะกุล,คุณหญิง. รมรีนในรั้ววัง. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: กองวารสาร การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย: ร่วมด้วย
ช่วยกัน, 2543.

- คณิตา เลขะกุล, คุณหญิง. พระราชวังดุสิต. สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์. กรุงเทพฯ: ด้านสถาการพิมพ์, 2539.
- คณิตา เลขะกุล, คุณหญิง. พระราชวังพญาไท. สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์. กรุงเทพฯ: ด้านสถาการพิมพ์, 2539.
- คณิตา เลขะกุล, คุณหญิง. สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกับไม้ประดับเมือง. ไม้ดอกและไม้ประดับเฉลิมพระเกียรติ. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: ด้านสถาการพิมพ์, 2536.
- คึกฤทธิ์ ปราโมช, หม่อมราชวงศ์. สี่แผ่นดิน. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, 2544.
- จามรี อารยานิมิตสกุล, ผู้ช่วยศาสตราจารย์. ความเป็นมาของบริเวณลานโล่ง. วารสารวิชาการคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2, 2527.
- จามรี อารยานิมิตสกุล, ผู้ช่วยศาสตราจารย์. เอกสารประกอบคำสอนวิชา 2504314 พิษพันธุ์และการออกแบบ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.
- จุฑาทิพย์ อังคุสิงห์. พระราชวังพญาไท. กรุงเทพฯ: นิตยสารศิลปากร. 47, 1
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาสมเด็จพระปิยมหาราชพระราชทานเจ้าพระยาวรวงษ์วิวัฒน์. พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นางหอมทวน สุริยคำ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 28 มิถุนายน 2528. กรุงเทพฯ : [ม.ป.ท.] , 2528.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาสมเด็จพระปิยมหาราชพระราชทานเจ้าพระยาวรวงษ์วิวัฒน์ และประวัติเจ้าคุณพ่อ. พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล. เรียบ สนิทวงศ์ 8 มิถุนายน 2526. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ตีรณสาร, 2526.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. สำเนาพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) กับประวัติเจ้าพระยายมราช. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) 10 เมษายน 2482. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงธรรม, 2482.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระบรมราชาธิบายเรื่องชก ลก ชิว. ตำนานเรื่องเครื่องโต๊ะและถ้วยปั้น. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2511.
- จุลจักรพงษ์. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. เกิดวังปารุสก. พระนคร: คลังวิทยา, 2508.
- จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. มรดกกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการโอลิมปิกแห่งประเทศไทย, 2525
- ชรัตน์ สิงห์เดชากุล. การเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ เมืองสิงคโปร์ และเมืองเบตาเวีย. กรุงเทพฯ: นิตยสารศิลปากร 40, 2 (2540)
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. กรุงเทพฯ เมื่อก่อน. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2520.
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. ความทรงจำจากพระพุทธเจ้าหลวง. สมุทรปราการ: ต้นไม้, 2547
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. ในราชสำนักสยาม. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2520.
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. บางกอกสมัยเก่า. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2520.
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. ร.5 กับกรุงสยาม. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2530.
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. เมืองไทยในอดีต. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2520.
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. รอยอดีต. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2523
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. แลหลังบางกอก. กรุงเทพฯ: เรื่องศิลป์, 2520.
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. สมุดภาพโบราณตำนานรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2536
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. สยามยุครัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, 2534

- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. สยามเก่าเล่าใหม่. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2520.
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. สยามดึกดำบรรพ์. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 25221.
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. สยามยุคเก่า. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2520.
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. สยามว่าลิเก. กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, 2521.
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. สยามแห่งความหลัง. กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ แกรมมี่, 2540.
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. สยามสมัยโบราณ. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2520.
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. อนุสรณ์สยาม. กรุงเทพฯ: พลพันธ์การพิมพ์, 2524.
- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. อดีตแห่งสยาม. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2520.
- เดชา บุญค้ำ. ศาสตราจารย์กิตติคุณ. การสร้างสวนพฤกษศาสตร์และสวนรุกขชาติ. วารสารวิชาการคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 5, 2528.
- เดชา บุญค้ำ. ศาสตราจารย์กิตติคุณ. ภูมิทัศน์กรุงเทพฯ 220 ปี. วารสารวิชาการคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2, 2545.
- ดุขฎิ ทายตะคุ. ปรากฏการณ์ของโครงสร้างของเมือง. วารสารวิชาการคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2, 2527.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 26 เรื่องตำนานวังเก่า. พิมพ์ครั้งที่ 5. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2513.
- ท.กล้วยไม้ ณ อุทยาน. การสร้างและทะนุบำรุงคลองและสะพาน. สมุดภาพแห่งกรุงเทพมหานคร 222 ปี. กรุงเทพฯ: สำนักผังเมือง, 2546.
- ท.กล้วยไม้ ณ อุทยาน. กรุงเทพมหานครในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. สมุดภาพแห่งกรุงเทพมหานคร 222 ปี. กรุงเทพฯ: สำนักผังเมือง, 2546.
- ท.กล้วยไม้ ณ อุทยาน. ชื่อถนนที่มีความหมาย. สมุดภาพแห่งกรุงเทพมหานคร 222 ปี. กรุงเทพฯ: สำนักผังเมือง, 2546.
- ท.กล้วยไม้ ณ อุทยาน. ถนนของกรุงเทพมหานคร. สมุดภาพแห่งกรุงเทพมหานคร 222 ปี. กรุงเทพฯ: สำนักผังเมือง, 2546.
- ท.กล้วยไม้ ณ อุทยาน. อดีตอันรุ่งเรืองของสวนสาธารณะ. สมุดภาพแห่งกรุงเทพมหานคร 222 ปี. กรุงเทพฯ: สำนักผังเมือง, 2546.
- ทวี วัดงาม. ถนนเก่าในเมืองกรุง. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ แกรมมี่, 2540.
- ทิพย์ฉัตร เอื้อธวัช. พระราชวังบางปะอิน. ภาพอดีตเมื่อวาน. กรุงเทพฯ: นิตยสารศิลปวัฒนธรรม. 27, 3 (2549).
- เทพชู ทับทอง. กรุงเทพฯ ในอดีต. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, 2540.
- เทพชู ทับทอง. กรุงเทพฯ แห่งความหลัง. กรุงเทพฯ: อักษรบัณฑิต, 2522.
- เทพชู ทับทอง. กรุงรัตนโกสินทร์เมื่อ 200 ปี. กรุงเทพฯ: เทพพิทักษ์การพิมพ์, 2525.
- เทพชู ทับทอง. ภาพประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2526.
- เทพชู ทับทอง. มหัศจรรย์เมืองไทยในอดีต. กรุงเทพฯ: สุวีริยาสาส์น, 2546.
- เทพชู ทับทอง. ย้อนรอยกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: สุวีริยาสาส์น, 2546.
- เทพชู ทับทอง. สยาม. กรุงเทพฯ: คอมมิโด้, 2521.
- เทพชู ทับทอง. อนุทินกรุงเทพฯ ภาพแห่งความทรงจำ. กรุงเทพฯ: พีรามิด, 2545.
- นัยนา แยมสาขา. พระที่นั่งวิมานเมฆ. กรุงเทพฯ: ศิลปาคร. 46, 2.
- นัยนา แยมสาขา. เรือนสวนนอกในสวนดุสิต. กรุงเทพฯ: นิตยสารศิลปากร. 46, 3.

- นัยนา แยมสาขา. เกาะสีชังและพระจุลราชราชฐาน. กรุงเทพฯ: นิตยสารศิลปากร. 46, 4.
- แน่น้อย คักดีศรี, ศาสตราจารย์ หม่อมราชวงศ์, ณพิศร กฤตติกากุล และครุณี แก้วม่วง. พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ (พ.ศ. 2325-2525). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- แน่น้อย คักดีศรี, ศาสตราจารย์ หม่อมราชวงศ์, ไชแสง สุชะวัฒนะ, และมุสดี ทิพทัส. สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ(1987), 2537.
- แน่น้อย คักดีศรี, ศาสตราจารย์ หม่อมราชวงศ์, และคณะ. มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์เล่ม 2. กรุงเทพฯ: สำนักพระราชพิธีการ, 2537.
- แน่น้อย คักดีศรี, ศาสตราจารย์ หม่อมราชวงศ์, และคณะ. สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ: สำนักพระราชพิธีการ, 2531.
- แน่น้อย คักดีศรี, ศาสตราจารย์ หม่อมราชวงศ์, และคณะ. สถาปัตยกรรมในพระราชสำนัก. กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.
- แน่น้อย คักดีศรี, ศาสตราจารย์ หม่อมราชวงศ์, และคณะ. องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- บ็อค, คาร์ล. ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง = Temples and elephants / Carl Bock แปลโดยเสฐียร พันธรังสีและอัมพร ทิระชะ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2529.
- บุศยารัตน์ คู่เทียม. บรรยายความตามไทไปบางปะอิน. กรุงเทพฯ: นิตยสารศิลปากร. 48, 4.
- ป. มหาจันทร์. พระจุลราชราชฐาน ณ เกาะสีชัง. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2540.
- ประพีร์ เทพธรรานท์และคณะ. พระบรมมหาราชวังและพระราชวังบางปะอิน. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2533.
- ประยูทธ สิทธิพันธ์. วังเจ้า กรุงเทพฯ: บุญประกอบ, 2521.
- ปราณี กล้าส้ม. ย่านเก่าในกรุงเทพฯเล่ม 2 . พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2549.
- ปิยะพร, พระจุลราชราชฐาน. กรุงเทพฯ: วารสารเมืองโบราณ. 5, 3. (กุมภาพันธ์-มีนาคม 2522)
- ปิยนาด บุณนาค. การวางรากฐานการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: ทุนวิจัยรัชดาภิเษกสมโภช, 2518.
- ปิยนาด บุณนาค. การพัฒนาการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : รายงานผลการวิจัย. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.
- ปิยนาด บุณนาค, ดวงพร นพคุณและ สุวัฒนา ชาดานิติ. คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ. การปฏิรูปเมืองสยาม. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: กู๊ดมอร์นิ่ง, 2547.
- พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ. ความรักของพระพุทธเจ้าหลวง. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: กู๊ดมอร์นิ่ง, 2547.
- พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ. ตามรอยพระพุทธเจ้าหลวง เสด็จประพาสยุโรป. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: กู๊ดมอร์นิ่ง, 2547.
- พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ. ตามรอยพระพุทธเจ้าหลวง เสด็จประพาสต้น. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: กู๊ดมอร์นิ่ง, 2547.
- พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ. พระบรมรูปทรงม้า : พระบรมราชานุสาวรีย์แห่งความจงรักภักดีของปวงชนชาวไทยทั้งแผ่นดิน. กรุงเทพฯ: อมรินทร์บุ๊คเซ็นเตอร์, 2539.
- พรพรรณ ทองตัน. ย้อนอดีตเกาะสีชัง. กรุงเทพฯ: นิตยสารศิลปากร. 42, 5 (กันยายน-ตุลาคม 2546).

- พิพัฒน์ วงศ์พิพร. สมุดภาพรัชกาลที่ 4. กรุงเทพฯ: ไพบูลย์การพิมพ์, 2547.
- พิสิฐ เจริญวงศ์. พระรามราชวินิตน์. กรุงเทพฯ: สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์. กรุงเทพฯ: ด้านสถาการ พิมพ์, 2539.
- พีรศรี โปหาทอง. วังใหม่ที่ปทุมวัน:ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม. กรุงเทพฯ: นิตยสารศิลปวัฒนธรรม. 26, 8(2548.)
- ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์. การอนุรักษ์สถาปัตยกรรมและชุมชน: เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เนื่องในวาระครบรอบสถาปนา 80 ปี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 23-26 เมษายน 2540. กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยการ, 2540.
- เมืองโบราณ. ภาพมุมกว้างของกรุงเทพพระมหานครในสมัยรัชกาลที่ 4. กรุงเทพฯ: ด้านสถาการพิมพ์, 2544.
- ยุวดี ศิริ. คุ้มรับเสด็จพระพุทธเจ้าหลวง. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549.
- ยุทธวีรย์ วณิชจินดา. พระราชวังบางปะอินในสมัยพระพุทธเจ้าหลวง. พระพุทธเจ้าหลวงกับชาวกรุงเก่าพระนครศรีอยุธยา. อยุธยา: สถาบันราชภัฏพระนครศรีอยุธยา, 2541.
- ระพีพรรณ ใจภักดี. วังและตำหนัก = The royal palace and halls. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: แสงแดดเพื่อนเด็ก, 2545.
- รอง ศยามานนท์. การปฏิรูปทางการคมนาคมขนส่งและการสื่อสาร. ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์เล่ม 2: รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2525. (คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี พุทธศักราช 2525).
- โรงเรียนพรหมานุสรณ์จังหวัดเพชรบุรี. พระพุทธเจ้าหลวงกับเมืองเพชร. เพชรบุรี: เพชรบุรีการพิมพ์, 2537.
- ลาวัญย์ โชตามระ. ในวัง-ในวัง. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2529.
- วารภรณ์ จิวชัยศักดิ์. พระพุทธเจ้าหลวงกับแนวพระราชดำริเรื่องสวนพฤกษศาสตร์. กรุงเทพฯ: นิตยสารศิลปการ. 46, 5.
- วิชัย อภัยสุวรรณ. ดอกไม้และประวัติไม้ดอกไม้เมืองไทย. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดดีแอลเอส, 2536.
- วินิจนันดร, พระยา. ตำนานไม้ต่างประเทศบางชนิดในเมืองไทย. พระราชหัตถเลขาสมเด็จพระปิยมหาราชพระราชทานเจ้าพระยาวรวงษ์พิพัฒน์. พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นางหอมทวน สุริยคำ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 28 มิถุนายน 2528. กรุงเทพฯ: [ม.ป.ท.] , 2528.
- วิทยาลัยครูสวนสุนันทา. สวนสุนันทาในอดีต. กรุงเทพฯ: คณะอนุกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก, 2529.
- วิยะดา ทองมิตร. สารานุกรมเมืองโบราณ. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2540.
- ศรณรงค์ ปิยะกาญจน์. เกียรติประวัติปูชนียบุคคล. กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, 2540.
- ศรีธัญย์ ทองปาน. นายแกรซึกับสถาปัตยกรรมแบบฝรั่งในสมัยรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: นิตยสารเมืองโบราณ. 24, 2(2541)
- ศรีธัญญ์ อยู่สุขชี. พระพุทธเจ้าหลวงกับชาวกรุงเก่าพระนครศรีอยุธยา. อยุธยา: สถาบันราชภัฏพระนครศรีอยุธยา, 2541.
- คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. พระจุฬาราชราชฐาน. สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์. กรุงเทพฯ: ด้านสถาการ พิมพ์, 2539.
- คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. ชื่อบ้านนามเมือง. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มติชน, 2540.
- ศุภวัฒน์ เกษมศรี, พลตรี, หม่อมราชวงศ์. พระบรมมหาราชวัง. สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์. กรุงเทพฯ: ด้านสถาการ พิมพ์, 2539.
- ส. พลายน้อย. จารึกจากอดีต. พระนคร: ก้าวหน้า, 2502.
- ส. พลายน้อย. ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2516.
- ส. พลายน้อย. พระราชวัง. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2539.
- ส. พลายน้อย. ร้อยแปด [ที่] กรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: สารคดี, 2546.

- ส. พลายน้อย. เล่าเรื่องบางกอก. กรุงเทพฯ: บำรุงสาส์น : รวมสาส์น [ผู้จัดจำหน่าย] , 2535.
- ส. พลายน้อย. วันก่อนคืนเก่า : ชีวิตชาวไทยสมัยบ้านยังดีเมืองยังงาม. กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2543.
- ส. พลายน้อย. วังเจ้านาย. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2539.
- ส. พลายน้อย. 100 รอยอดีต. กรุงเทพฯ: สารคดี, 2545.
- สวัสดิ์ จงกล. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสภาพแวดล้อมของกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: จุลสารทางวิชาการ หอ
ประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ตีพิมพ์, 2533.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศาสตราจารย์, หม่อมเจ้าและบรรเจิด อินทุจันทร์ยา. พระราชวังบางปะอิน. สถาปัตยกรรมในสถาบัน
พระมหากษัตริย์. กรุงเทพฯ: ด้านสถาปัตย์ พิมพ์, 2539.
- สุทธิพันธ์ ชูทรานนท์. พระราชดำริในการเสด็จประพาสยุโรป. กรุงเทพฯ: นิตยสารศิลปากร 40, 2 (2540).
- เสาวลักษณ์ กิษานนท์. พระที่นั่งรัตนรังสรรค์. สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์. กรุงเทพฯ: ด้านสถาปัตย์ พิมพ์,
2539.
- เสยย์ เกิดเจริญ. พระพุทธเจ้าหลวงกับเมืองเพชร. พระพุทธเจ้าหลวงกับเมืองเพชร. เพชรบุรี: เพชรบุรีการพิมพ์, 2537.
- สำนักพระราชวัง. พระที่นั่งวิมานเมฆ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2526.
- สำนักพระราชวัง. พระราชวังดุสิต. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: พระที่นั่งวิมานเมฆ พระราชวังดุสิต สำนักพระราชวัง, 2545.
- สำนักพระราชวัง. พระราชวังบางปะอิน. กรุงเทพฯ: พระที่นั่งวิมานเมฆ พระราชวังดุสิต สำนักพระราชวัง, 2546.
- สำนักพระราชวัง. พระตำหนักสวนสี่ฤดู พระราชวังดุสิต = Suan Si Ruedu Residential Hall Dusit Palace. กรุงเทพฯ:
งานประชาสัมพันธ์ ฝ่ายประชาสัมพันธ์และเผยแพร่ สำนักพระราชวัง, 2540.
- สำนักพระราชวัง. จดหมายเหตุเรื่องพระที่นั่งวิมานเมฆ : การสร้างและการบูรณะพระที่นั่งวิมานเมฆ. กรุงเทพฯ: สำนัก
พระราชวัง, 2527.
- สำนักราชเลขา. สมุดภาพเหตุการณ์สำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: [ม.ป.พ.], 2525.
- สำนักผังเมือง. สมุดภาพกรุงเทพมหานคร 220 ปี. กรุงเทพฯ: สำนักผังเมือง, 2546.
- สำนักผังเมือง. สมุดภาพแห่งกรุงเทพมหานคร 222 ปี. กรุงเทพฯ: สำนักผังเมือง, 2547.
- อลิศรา มีนะภิชฐ. วัฒนาการลานโล่งในเมืองไทยและเทศ. กรุงเทพฯ: หน้าจั่ว มหาวิทยาลัยศิลปากร 19, 2545-2546.
- เอนก นาวิกมูล. เก็บตกกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545.
- เอนก นาวิกมูล. แกะรอยเรื่องเก่า. กรุงเทพฯ: แสงแดด, 2536.
- เอนก นาวิกมูล. เกียรติเมืองสยาม กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2545.
- เอนก นาวิกมูล. เกียรติเก่า เล่ม 1 กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2543.
- เอนก นาวิกมูล. เจาะลึกเรื่องเก่า = Inside old affairs กรุงเทพฯ: สายธาร, 2547.
- เอนก นาวิกมูล. ตำนานในภาพเก่า. กรุงเทพฯ: มติชน, 2541.
- เอนก นาวิกมูล. ปกิณกะ ร.5. กรุงเทพฯ: แสงแดด, 2541.
- เอนก นาวิกมูล. ประมวลภาพ พระปิยมหาราช = Chulalongkorn The Great pictures of Thailand's
BelovedKing. กรุงเทพฯ: แสงแดด, 2541.
- เอนก นาวิกมูล. ประมวลเรื่องรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2543.
- เอนก นาวิกมูล. เปิดกรุภาพเก่า : Photos from the olden days กรุงเทพฯ: สายธาร, 2546.
- เอนก นาวิกมูล. ฝรั่งในเมืองสยาม. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2542.

- เอนก นาวิกมูล. พระยาอภิรัชราชอุทยาน(แจ่ม อมาตยกุล)ผู้ดูแลการสร้างสวนสราญรมย์ผู้บังคับการโรงแก๊สผู้จัดการโรง
 ไซดาตุลิต. กรุงเทพฯ: นิตยสารศิลปวัฒนธรรม 19, 5 (2541)
- เอนก นาวิกมูล. ภาพสยามขององรี มูโอต์. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2542.
- เอนก นาวิกมูล. ภาพถ่ายเล่าตำนาน. กรุงเทพฯ: มติชน, 2540.
- เอนก นาวิกมูล. เมื่อสมัย ร.5 = In the fifth reign. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2547.
- เอนก นาวิกมูล. ราชสำนักสโมสร. กรุงเทพฯ: ต้นอ่อน แกรมมี, 2539.
- เอนก นาวิกมูล. แรกมีในสยาม = First in Siam กรุงเทพฯ: แสงแดด, 2534.
- เอนก นาวิกมูล. รูปเก่าเมืองไทยในเมืองฝรั่ง. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2527.
- เอนก นาวิกมูล. เรื่องเก่าภาพเก่า. กรุงเทพฯ: วิทยุชน, 2546.
- เอนก นาวิกมูล. เรื่องเล่าเจ้าแผ่นดินสยาม. กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2544.
- เอนก นาวิกมูล. วังบ้านฐานถิ่น. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2542.
- เอนก นาวิกมูล. สมุดภาพเมืองไทย เล่ม 1-3. กรุงเทพฯ: โнора, 2543.
- เอนก นาวิกมูล. สมุดภาพกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โнора, 2545.
- เอนก นาวิกมูล. สยามคดี 2420 = 2420 B.E. Siamese affairs. กรุงเทพฯ : แสงดาว, 2547.
- เอเลนา ตามานโญ. มาริโอ ตามานโญ ยี่สิบห้าปีแห่งการเป็น สถาปนิก ในราชสำนักสยาม (2443-2468). กรุงเทพฯ: นิตยสาร
 เมืองโบราณ. 24, 2(2541)
- เอกวิทย์ ณ ถลางและเสนอ นิลเดช. พระบรมมหาราชวัง: พระที่นั่งในบริเวณสวนควาลัย พระที่นั่งบรมพิมาน พระที่นั่งในหมู่
 พระมหามณเฑียร ประตูและป้อมรอบพระบรมมหาราชวัง. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา,
 2518.
- เอกลักษณ์ของชาติ, คณะกรรมการ. สถาบันยกกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการ พิมพ์, 2539.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

รายชื่อถนนที่ซ่อมแซมและสร้างในสมัยรัชกาลที่ 5

ชื่อถนน	เชื่อมต่อระหว่างถนน		วัตถุประสงค์
	จาก	ถึง	
1.เจริญกรุง ¹	ถ.สนามไชย	ม.เจ้าพระยาตอนใต้	รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนเจริญกรุงขึ้นใน สร้างเมื่อ พ.ศ. 2404 - 2407
2.บำรุงเมือง	ถ.สนามไชย	ส.ยศเส	เป็นการปรับปรุง ซ่อมแซมถนนและขยายเส้นทางออกไปเดิมตอนต้นรัชกาล เป็นถนนที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 4
3.เฟื่องนคร	ถ.เจริญกรุง	ถ.บำรุงเมือง	
4.พระจันทร์	ม.เจ้าพระยา	ถ.หน้าพระธาตุ	เป็นถนนเดิมที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 1
5.สนามหลวง	ถนนหน้าพระราชวังบวรสถาน		เป็นถนนก่อนที่จะมีการรื้อตัวพระราชวังบวรสถาน (วังหน้า)
6.นำพระลาน	ม.เจ้าพระยา	ถ.สนามไชย	เป็นการปรับปรุง ซ่อมแซมถนนเลียบบำเพงพระบรมมหาราชวังทั้ง 4 ด้าน ตอนต้นรัชกาลที่ 5 เนื่องจากการเงินยังฝืดเคือง อยู่
7.สนามไชย	ถ.นำพระลาน	ปากคลองตลาด	
8.ท้ายวัง	ถ.มหาราช	ถ.สนามไชย	
9.มหาราช ²	ถ.พระจันทร์	ปากคลองตลาด	
10.สุริยวงศ์	ถ.เจริญกรุง	ส.เฉลิมภพ 50	
11.เดโช	ถ.สุริยวงศ์	ถ.สีลม	พระยาสิทธิราชเดโชไชย (โต บุนนาค ต่อมาเป็นเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์) ได้ตัดถนนเข้าไปในที่จัดสรรของตนเอง สร้างเมื่อ พ.ศ. 2434 พระราชทานชื่อถนนเมื่อ พ.ศ.2440
12.สุรศักดิ์	ถ.สีลม	ถ.สาทร	เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีสร้างถนนเพื่อสาธารณะประโยชน์ สร้างเมื่อ พ.ศ.2440
13.สาทร	ม.เจ้าพระยา	ถ.หัวลำโพง	หลวงสาธตราชายุกต์ ³ ได้จัดสรรที่ดินแถวโรงสีลมกับบ้านทวยแบ่งขาย แล้วทำการขุดคลองเจ้าสัว้มจากแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงคลองหัวลำโพงแล้วนำดินที่ขุดนั้นถมเป็นถนน

¹ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และพระอินทราชาธิบดีสิทธิราชรองเมืองและเจ้าพระยามหาศุภราช (ครุฑ) เป็นแม่กอง พระพรหมบริรักษ์ เป็น นายงาน โดยตัดถนนกว้าง 5 วา 2 ศอก

² เริ่มตั้งแต่ปากคลองตลาด เป็นจุดจบของถนน 3 สายคือ ถนนมหาราช ถนนราชินี ถนนสนามไชย เดิมเป็นที่ตั้งของวังคลองตลาด วังนี้ถูกรื้อเพื่อทำถนนในสมัยรัชกาลที่ 5 (แห่งน้อย คักคักคี, ศาสตราจารย์ หม่อมราชวงศ์ ฌพิศร กฤตติกากุล และดร.ณี แก้วม่วง, 2525: 299.)

³ เจ้าสัว้มลูกเจ้าสัว้ม ภายหลังเป็นพระยาพิลันท์สมบัติบริบูรณ์ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตตัดถนนสาทรในขณะที่ขุดคลองสาทรเมื่อ พ.ศ.2438

ชื่อถนนเก่า	เชื่อมต่อระหว่างถนน		วัตถุประสงค์
	จาก	ถึง	
14.โรงเรียน	ถ.สีลม	ถ.สาทร	ปัจจุบันคือ ถ.คอนแวนต์
15.สี่พระยา	ถ.เจริญกรุง	ถ.หัวลำโพง	พระยา 4 คน คือ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ⁴ พระยาพิพัฒน์โกษา (ดีโนวาเซีย) พระยา รุทธีราชทัณฑ์ พระยานรนาถกัณฑ์และหลวงมนต์มานิต ⁵ ได้ขอตัดถนนผ่านที่ดินเพื่อทำการจัดสรรที่ดิน สร้างเมื่อ พ.ศ.2447-2449
16.รองเมือง	ถ.บำรุงเมือง	ถ.หัวลำโพง	พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองขอพระบรมราชานุญาตเพื่อสร้างถนนโดยยอมรับการทำตามความแนะนำของกรมศุขาภิบาลทุกประการ สร้างเมื่อ พ.ศ.2445-2447
17.ประมวญ	ถ.สีลม	ถ.สาทร	เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีซื้อที่ดินจากพระประมวญประมาณพลแล้วขอพระราชทานชื่อถนนที่สร้างขึ้นสร้างถนนเพื่อสาธารณะประโยชน์ตามเจ้าของเดิม สร้างเมื่อ พ.ศ.2442
18.ดำรงรักษ์	ถ.บริพัตร	ถ.กรุงเกษม	สมเด็จพระปรมหาราชดำรงราชานุภาพบริจาคเงินสมทบเพื่อสร้างสะพาน
19.หลานหลวง	ส.ผ่านฟ้าลีลาศ	ส.จตุรพักตร์	เป็นถนนที่ทางราชการให้เจ้าของที่ดินช่วยออกเงินสร้างถนน
20.ขาว	ถ.ช่างฮี	ถ.ดวงเดือน	รัชกาลที่ 5 ทรงร่วมทุนกันสร้างถนนกับกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ (ตันตระกุลเกษมศรี) และกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย (ตันตระกุลไชยันต์) ผ่านหน้าวังพระน้อยยาเธอทั้ง 2 พระองค์ในรัชกาลที่ 5
21.อุณากรรณ	ถ.เจริญกรุง	ถ.บำรุงเมือง	เจ้าจอมมารดาเปี่ยมได้อุทิศเงินเพื่ออุทิศส่วนกุศลถวายพระองค์เจ้าอุณากรรณนันทนรไชย ⁸

⁴ ม.ร.ว.สพ สุกัศน์ ต่อมาเป็นเจ้าพระยาอภัยราชา

⁵ ทองดี โชติกเสถียร ต่อมาเป็นพระยาธรรมจรรยาอนุกรมมนตรี

⁶ สุด บุญนาค ต่อมาเป็นพระยาสมุทรสาตราณรงค์

⁷ แผล้ว วสุวัต ต่อมาเป็นพระยาสุนทรพิณ

⁸ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเปี่ยม (สมเด็จพระปิยมหาราช) แต่เดิมจะตัดจากถนนข้าวสารมาถนนตลาดแต่โปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนบริเวณในปัจจุบันแทน

เมื่อ พ.ศ.2443 (ร.ศ.119) (ปิยนาค บุญนาค, 2518: 24.)

ชื่อถนนเก่า	เชื่อมต่อระหว่างถนน		วัตถุประสงค์
	จาก	ถึง	
22.พระยาพิพัฒน์	ถ.สีลม	ถ.สาทร	พระยาพิพัฒน์โกษา (เซเลสดีโน ซาเวีย) สร้างถนนเพื่อสาธารณะประโยชน์
23.อรุพงษ์	ถ.สระปทุม	ถ.คอเสื้อ	รัชกาลที่ 5 ทรงนำทรัพย์ส่วนพระองค์ส่วนหนึ่งของพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าอรุวงศ์รัชสมโภช พระราชโอรสประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเลื่อน เพื่ออุทิศส่วนกุศลพระราชทาน
24.วิสุทธิกษัตริย์	ถ.ราชดำเนินนอก	ม.เจ้าพระยา	รัชกาลที่ 5 ทรงนำทรัพย์ส่วนพระองค์เพื่ออุทิศส่วนกุศลพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าจันทรมณฑลกรมหลวงวิสุทธิกษัตริย์และโปรดเกล้าฯให้ตัดถนนนี้ตามวิธีแห่งพระราชบัญญัติการทำถนนหลวง ร.ศ.123
25.ตรีเพชร	ถ.จักรเพชร	ถ.เจริญกรุง	รัชกาลที่ 5 ทรงนำทรัพย์ส่วนพระองค์เพื่ออุทิศส่วนกุศลพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าตรีเพ็ชรอุทัยมธรัง ⁹
26.รามบุตรี	ถ.ตะนาว	ถ.จักรพงษ์	เดิมเป็นชื่อสะพานข้ามคลองวัดชนะสงครามใกล้วัดบวรนิเวศโดยหม่อมเจ้าหญิงเปา ¹¹ ได้ทรัพย์ส่วนพระองค์ถวายรัชกาลที่ 5 เพื่อสร้างสะพานและพระราชทานนามว่าสะพานรามบุตรี ต่อมาได้ถมคลองนี้สร้างถนนและรื้อสะพานแต่คงชื่อเดิมไว้
27.มหาไชย	ป้อมมหากาฬ	ป้อมจักรเพชร	ถนนเลียบบ้างแก่งเมืองด้านตะวันออก
28.ลำพูไชย	ถ.เยาวราช	ถ.หัวลำโพง	เป็นการเชื่อมถนนหัวลำโพง เจริญกรุงและเยาวราช เพื่อทำทางรถราง
29.พาทูร์ด ¹²	ถ.บ้านหม้อ ประตูสะพานหิน	ถ.มหาไชย	รัชกาลที่ 5 ทรงร่วมกับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถนำทรัพย์ส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าพาทูร์ดมณีนมัย พระราชธิดา เพื่ออุทิศส่วนกุศลพระราชทาน

⁹ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสูติแต่สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เป็นพระชนนีษฐาร่วมพระชนนีกับรัชกาลที่ 5

¹⁰ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสูติแต่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

¹¹ ธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระรามอัครเศรฐ (พระองค์เจ้าสุริยา ตันราชสกุลสุริยกุล) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

¹² พลตรี พระยาอานาภาพไตรภพ (จ่ารัส เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เล่าไว้ในเรื่อง “พระมหานครกรุงเทพฯ ในความทรงจำของคนอายุเจ็ดสิบ” ว่า “...ภายหลังเพลิงไหม้บ้านญวนตำบลบ้านหม้อติดๆ กัน ทั้งมีพื้นที่ติดต่อกันด้วย เป็นเหตุให้เกิดถนนพาทูร์ด ซึ่งเป็นถนนแรกที่กว้างที่สุด คือกว้างตั้ง 10 ม. ข้าพเจ้าเคยได้ยินท่านผู้ใหญ่มาคนบ้านว่าถนนกว้างถึงเพียงนี้จะเอารถเอาคนที่ไหนมาเดิน....” และเนื่องจากถนนเส้นนี้ตัดผ่านบริเวณบ้านญวน ชาวบ้านจึงเรียกกันว่าถนนบ้านญวน (<http://www.muangboranjournal.com/index.php>)

ชื่อถนนเก่า	เชื่อมต่อระหว่างถนน		วัตถุประสงค์
	จาก	ถึง	
30.ลำพูไชย	ถ.เยาวราช	ถ.หัวลำโพง	เป็นการเชื่อมถนนหัวลำโพง เจริญกรุงและเยาวราช เพื่อทำทางรถราง
31.จักรพงษ์	ค.โรงไหม	ถ.พระสุเมรุ	หรือถนนสะพานเสี้ยวเดิม (คลองโรงไหม) เป็นนโยบายในการสร้างถนนในระยะแรกต้นรัชกาลที่ 5
32.ข้าวสาร	ถ.จักรพงษ์	ถ.ตะนาว	นโยบายในการเลือกสร้างถนนในระยะแรกตอนต้นรัชกาลที่ 5 ในเขตกำแพงเมืองเดิม
33.พระสุเมรุ	ป้อมพระสุเมรุ	ป้อมมหากาฬ	ถนนเลียบกำแพงเมืองด้านเหนือ
34.จักรเพชร	ถ.อัษฎางค์	ป้อมจักรเพชร	ถนนเลียบกำแพงเมืองด้านใต้ถนนบ้านญวนเดิม
35.เจ้าฟ้า	ถ.พระอาทิตย์	ถ.จักรพงษ์	เดิมเป็นอาณาเขตบริเวณวังหน้าของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ตัดเป็นถนนเมื่อเริ่มใช้พื้นที่บริเวณนี้เป็นสถานที่ราชการ เช่น โรงกษาปณ์สิทธิการ
36.พระอาทิตย์	ถ.เจ้าฟ้า	ป้อมพระสุเมรุ	ถนนเลียบกำแพงเมืองด้านตะวันตก
37.อัษฎางค์	ม.เจ้าพระยา	ถ.วัดบุญศิริ	ถนนเลียบบคลองคูเมืองเดิมด้านนอก เป็นถนนที่สร้างขนานคลองตามแบบเมืองปัตตาเวีย
38.ราชินี	ปากคลองตลาด	ส.ผ่านพิภพลีลา	ถนนเลียบบคลองคูเมืองเดิมด้านในมีถนนเดิมบางส่วนคือถนนหน้าคลองโรงไหม
39.จักรวรรดิ ¹³	ม.เจ้าพระยา	ถ.เจริญกรุง	เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองและเป็นประโยชน์แก่ราษฎรจะได้ใช้เดินทางไปมาค้าขายและใช้รถม้าได้โดยสะดวกและพระราชทานชื่อถนนตามชื่อวัดจักรวรรดิฯซึ่งถนนนี้ตัดผ่าน สร้างเมื่อ พ.ศ.2436

¹³ ปรากฏในเอกสารการก่อสร้างถนนจักรวรรดิว่า แต่เดิมนั้นกำหนดให้ตัดถนนจักรวรรดิไปจรดริมแม่น้ำเจ้าพระยาในที่ดินซึ่งเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของพระยาอนุชิตชาญชัย แต่ครั้งแรกพระยาอนุชิตชาญชัยไม่เต็มใจและได้กราบบังคมทูลไม่ตกลงใจเด็ดขาดโดยขอร้องให้ถนนตัดผ่านบ้านเรือนที่อยู่อาศัย กระทรวงนครบาลจึงแก้ไขแนวถนนให้ตัดผ่านบ้านของหลวงไมตรีวานิชและบ้านของพระยาอินทราธิบดีสิทธิราชของเมืองแทนซึ่งทำให้แนวถนนต้องอ้อมมาก ต่อมาพระยาอนุชิตชาญชัยได้กราบบังคมทูลว่ายินดีให้ตัดถนนผ่านที่ดินได้ แต่พระเจ้าห้องยาเธอกรมหลวงนครสวรรค์ก็กราบบังคมทูลว่า การแก้ไขแนวถนนจักรวรรดิให้ไปลงในที่ดินของพระอินทราธิบดีนั้น เจ้าของเต็มใจออกเงินค่าทำถนนและยังซื้อที่ดินผู้อื่นที่ถนนต้องตัดผ่านทั้งหมดถวายด้วยรัฐบาลไม่ต้องเสียเงินค่าทำถนนอีก นอกจากนี้กรมหลวงนครสวรรค์ก็ทรงไม่แพ้พระทัยว่าพระยาอนุชิตชาญชัยซึ่งไม่เต็มใจแต่แรกนั้นจะยอมเสียเงินค่าทำถนนด้วยหรือไม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่า ให้สร้างถนนจักรวรรดิตามแนวที่แก้ไขใหม่เพราะเป็นทางที่รัฐบาลได้ประโยชน์ แนวถนนจักรวรรดิจึงไปจรดริมแม่น้ำเจ้าพระยาในที่ดินที่เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของพระยาอินทราธิบดีสิทธิราชของเมือง (www.wikipedia.org/wiki/ถนนจักรวรรดิ)

ชื่อถนนเก่า	เชื่อมต่อระหว่างถนน		วัตถุประสงค์
	จาก	ถึง	
40.บริพัตร	ถ.หลานหลวง	ถ.เจริญกรุง	ถนนเลียบบคลองสะพานหันหรือคลองรอบกรุง
41.บูรพา	ถ.เจริญกรุง	ถ.พาหุรัด	
42.ราชวงศ์	ม.เจ้าพระยา	ถ.เจริญกรุง	เป็นการขยายเส้นทางในแหล่งร้านค้าเพื่ออำนวยความสะดวกในการติดต่อและขนส่ง สร้างเมื่อ พ.ศ.2434
43.บ้านดินสอ	ค.บางลำพู	ถ.บำรุงเมือง	ถนนในเขตกำแพงเมืองเพื่อเชื่อมถนนบำรุงเมืองออกไปทางเหนือ
44.ตีทอง	ถ.พาหุรัด	ถ.บำรุงเมือง	ถนนในเขตกำแพงเมืองเพื่อเชื่อมถนนบำรุงเมืองออกไปทางใต้
45.กรุงเกษม	ค.ผดุงกรุงเกษม	ส.พิทยเสถียร	ถนนเส้นนี้นับเป็นตัวอย่างหนึ่งของการขุดคลองและสร้างถนนขนานข้าง
46.ตลาดเสาชิงช้า	ถ.ดินสอ	ถ.อุณาภรณ์	โปรดเกล้าฯให้สร้างถนนโดยการปักค้ำก่อนซึ่งนายสุวราโด้ผู้สร้างตลาดเสาชิงช้าได้ช่วยออกเงินสร้างถนนเมื่อ พ.ศ. 2445
47.ทรงวาด	ถ.ราชวงศ์	ถ.ทรงสวัสดิ์	เกิดจากรัฐบาลขยายถนนหลังเกิดไฟไหม้ในท้องที่อำเภอสามเพ็งบ่อยครั้งจึงโปรดเกล้าฯให้กรมสุขาภิบาลตัดถนน 3 สาย คือ สายแรกจากตรอกโรงกะทะมาสะพานข้ามคลองวัดประทุมคงคา สายสองแยกเข้าไปในวัดสัมพันธวงศ์ถึงเชิงสะพานข้ามคลองวัดประทุมคงคา สายสามตัดขยายถนนตลาดน้อยในที่เพลิงไหม้ให้กว้างขวางมากขึ้น (ปิยนถ บุนนาค, 2518: 29-30.)
48.อนุวงศ์	ถ.มหาจักร	ถ.ราชวงศ์	
49.ทรงสวัสดิ์	ถ.ทรงวาด	ถ.เจริญกรุง	
50.ซอยผลิผล	ถ.ราชวงศ์	ถ.มังกร	
51.สนามควาย	ประตูพฤติบาท	ถ.คอเสื้อ	เดิมชื่อถนนพฤติบาท ถนนตลาดหรือถนนนางเลิ้งปัจจุบันเรียกว่าถนนนครสวรรค์
52.วรจักร	ถ.เจริญกรุง	ถ.บำรุงเมือง	เป็นถนนที่ตัดผ่านที่ดินของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนวรจักรธรานุภาพ ¹⁴ สร้างเมื่อ พ.ศ.2440-2441 ต่อมาปี พ.ศ.2443 เนื่องจากบริเวณนี้เจริญขึ้นจึงต่อถนนไปจนถึงถนนพฤติบาท
53.ลูกหลวง	ปาก ค.ผดุงกรุงเกษม	ถ.ตลาด	เป็นถนนเลียบบคลองผดุงกรุงเกษมด้านนอก
54.หลวง	ถ.บริพัตร	ถ.กรุงเกษม	เพื่อเอื้อประโยชน์แก่การคมนาคมขนส่งทางรถไฟสายนครราชสีมาหน้าวัดเทพศิรินทราวาส

¹⁴ พระองค์เจ้าปราโมช (ต้นราชสกุลปราโมช)

ชื่อถนนเก่า	เชื่อมต่อระหว่างถนน		วัตถุประสงค์
	จาก	ถึง	
55.ยุพราช (ถ.เยาวราช)	ถ.มหาไชย	ถ.เจริญกรุง	เป็นถนนที่สร้างใกล้เคียงกับถนนสามเพ็งเดิม เนื่องจากไม่อาจขยายถนนสามเพ็งได้เพราะเป็นย่านพาณิชย์กรรมที่สำคัญ ราคาที่ดินจึงสูงไม่คุ้มที่จะลงทุน จึงสร้างถนนสายใหม่ขนาดใหญ่ขนานกัน แต่เนื่องจากการตัดถนนอ้อมบ้านผู้มีฐานะ แนวถนนจึงคดเคี้ยวไม่ตัดตรงเหมือนถนนเส้นอื่น สร้างเมื่อ พ.ศ.2435-2543
56.พับปลาไชย	ถ.เจริญกรุง	ถ.บำรุงเมือง	นายชัย เรื่องศิลป์ กล่าวไว้ในหนังสือ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยพ.ศ.2352-2453 ด้านสังคมไว้ว่า “เมื่อจวนจะสิ้นรัชกาลที่ 5 รัฐบาลได้เริ่มที่จะสร้างวงเวียนขนาดใหญ่แบบรัศมี (ปัจจุบันคือวงเวียน 22 กรกฎาคม) พร้อมทั้งถนนที่พุ่งจากวงเวียน 7 สาย ไปบรรจบ ถ.พับปลาไชย ถ.หลวง ถ.เจริญกรุง ถ.กรุงเกษมและถนนหัวลำโพง เพื่อเชื่อมถนนสายหลักแต่เสร็จในสมัยรัชกาลที่ 6
57.ราชสุขุม	ถ.วรจักร	ถ.พับปลาไชย	
58.เสือป่า	ถ.เจริญกรุง	ถ.หลวง	
59.ไมตรีจิตต์	ถ.หลวง	ถ.หัวลำโพง	
60.หลานหลวง	ส.ผ่านฟ้าลีลาศ	ถ.คอเสื้อ	เป็นการสร้างถนนเพื่อเชื่อมระหว่างถนนสายหลักทั้งหลาย ซึ่งช่วยย่นระยะเวลาการเดินทางได้
61.พะเนียง	ถ.ราชดำเนินนอก	ถ.กรุงเกษม	
62.จักรพรรดิพงษ์	ถ.บำรุงเมือง	ถ.ราชดำเนินนอก	
63.สามเสน	ส.นรรัตน์	ค.สามเสน	เป็นการพัฒนาเมืองด้านเหนือสายแรกเมื่อมีการสร้างพระราชวังดุสิตและใช้เป็นเส้นทางเสด็จฯ ภายหลังจึงเริ่มตัดถนนราชดำเนินนอก และเป็นถนนที่เกิดจากการประกาศยอมลดหนี้ให้แก่เจ้าภาษีนายอากร สร้างเมื่อ พ.ศ.2433
64.สังคโลก ¹⁵	ถ.ขาว	ถ.ดวงดาว	เป็นถนนที่ตัดขนานกับ ถ.ดวงเดือนเพื่อเชื่อมการคมนาคมด้านเหนือพระนครกับถนนสามเสน
65.เขี้ยวไข่กา	ม.เจ้าพระยา	ถ.สามเสน	ถนนที่ตัดด้านเหนือ ม.เจ้าพระยาตอนบน
66.คอเสื้อ	ถ.สามเสน	ส.ยมราช	เป็นถนนที่ผ่านสวนต่างๆ รัชกาลที่ 5 ตั้งใจจะเป็นอุทยานปัจจุบันคือ ถ.พิษณุโลก
67.ชก	ถ.ลูกหลวง	ค.สามเสน	ถนนเลียบบลวงสวัสดิ์เปรมประชากรหน้าวัดเบญจมบพิตรปัจจุบันคือ ถ.นครปฐม

¹⁵ ถ.ขาวและ ถ.สังคโลก สร้างจากพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์และของกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติและกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยแต่किनงบประมาณจึงโปรดเกล้าฯ ให้นำเงินที่เหลือจากการตั้งแสดงพิพิธภัณฑ์นาชาติมาใช้

ชื่อถนน	เชื่อมต่อระหว่างถนน		วัตถุประสงค์
	จาก	ถึง	
68.ราชดำเนินนอก	ถ.ดวงตวันน้ำ	ส.ผ่านฟ้าลีลาศ	เป็นถนนสายใหญ่แกนหลักแบบฝรั่งเศสที่ใช้เสด็จพระราชดำเนินระหว่างพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังสวนดุสิต ที่สร้างขึ้นใหม่ทางตอนเหนือของเมือง และเป็นถนนที่สร้างเชื่อมเส้นทางระหว่างในพื้นที่นอกเขตเมือง สร้างเมื่อ พ.ศ.2442 -2444
69.ราชดำเนินกลาง	ส.ผ่านฟ้าลีลาศ	ส.ผ่านพิภพลีลา	
70.ราชดำเนินใน	ส.ผ่านพิภพลีลา	ป้อมเผด็จดัสกร	
71.เทวียุยาตร	ถ.ราชดำเนินกลาง	ถ.ลูกหลวง	ปัจจุบันเปลี่ยนชื่อเป็น ถ.ประชาธิปไตยเมื่อคราวสร้างอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย พ.ศ.2475
72.ตพานแก้ว	ถ.ดวงตวันใน	ถ.ดวงตวันนอก	เป็นถนนที่สร้างเชื่อมต่อพระนครกับชานเมืองด้านเหนือภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น ถ.สามเสน
73.ตพานทอง	ถ.ดวงตวันนอก	ถ.ดวงเดือนนอก	เป็นถนนขนานกับถนนดวงดาวเป็นถนนภายในพระราชวัง
74.ตพานเงิน	-	-	เป็นถนนแนวเหนือไปใต้ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น สามเสน เมื่อมีการสร้างถนนมาบรรจบ
75.ราชวัตร	ม.เจ้าพระยา	ถ.ประทัดทอง	เป็นถนนขนานคลองสามเสนด้านเหนือปัจจุบันคือ ถ.นครไชยศรี
76.ราชวัตรน้ำ	ถ.ลก	ถ.ชีว	เป็นถนนขนานคลองสามเสนด้านใต้เหนือ ถ.ดวงเดือนมี 3 ช่วง ¹⁶ คือนอก-ใน-น้ำ ปัจจุบันคือ ถ.สุคันธาราม
77.เบญจมาศใน	ถ.ดวงตวันใน	ถ.ใบพร	เป็นถนนที่พุ่งมาจากพระที่นั่งอนันตสมาคมปัจจุบันคือบริเวณพระบรมรูปทรงม้า
78.เบญจมาศนอก	ปลาย ถ.พระสุเมรุ ส.มัทมาพริ้งสรรค์	ถ.ดวงตวันใน	มีพระราชดำริให้สร้างถนนท้องที่บ้านพานถมถึงป้อมหักกำลังดัสกรเพื่อให้ประชาชนทำการค้าขายสะดวกขึ้นปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของถนนราชดำเนินนอก
79.พุดตานใน	ถ.ใบบัว	ถ.ช่างฮี่น	เป็นถนนในเขตพระราชฐานอยู่ด้านหน้าพระที่นั่งอภิเษกดุสิต
80.พุดตานเหนือ	ถ.ช่างฮี่น	ค.สามเสน	เป็นถนนที่ตัดขึ้นไปทางเหนือต่อจาก ถ.พุดตานใน ปัจจุบันคือ ถ.พิชัย
81.ชีว	ส.ยมราช	ค.สามเสน	เป็นถนนที่ตัดขนานคลองซ้อหน้า (ติดทางรถไฟสายนครราชสีมา) ปัจจุบันคือ ถ.สวรรคโลก
82.ลก	ถ.ลูกหลวง	ค.สามเสน	ถนนเลียบบคลองสวัสดิ์เปรมประชากรขึ้นไปทางเหนือขนาน ถ.ฮกปัจจุบันคือ ถ.พระรามที่ 5
83.ลกเหนือ	แม่น้ำเจ้าพระยา	ถ.ประทัดทอง	ถนนด้านเหนือของวังตอกกับ ถ.พระยาประติพัทธ์และขนาน ถ.ราชวัตรปัจจุบันคือ ถ.ทหาร

¹⁶ ถนนที่ตัดแนวตะวันตก-ตะวันออกจากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้ามามี 3 ตอน คือ นอก-ใน-น้ำ หมายถึงถนนที่อยู่นอกวัง-ในวัง-ด้านหน้าวัง (กัณฐิกา ศรีอุดม, 2549: 39)

ชื่อถนน	เชื่อมต่อระหว่างถนน		วัตถุประสงค์
	จาก	ถึง	
84. ดวงเดือน	แม่น้ำเจ้าพระยา	ถ.ชีว	เป็นการสร้างถนนพร้อมทางเดินเท้าและทางระบายน้ำเมื่อ พ.ศ.2442 ปัจจุบันชื่อ ถ.สุโขทัย
85. ดวงดาว	ถ.ลูกหลวง	ค.สามเสน	เป็นถนนที่คั่นกลางระหว่างพระราชฐานที่ประทับกับพระราชฐานชั้นในมี 3 ตอน ¹⁷ คือ ไต้-ใน-เหนือปัจจุบันคือ ถ.นครราชสีมา
86. ดวงตะวัน	ม.เจ้าพระยา	ถ.ราชปรารภ	เป็นถนนด้านใต้ของเขตพระราชฐานมี 3 ตอน คือนอก-ใน-นำ ปัจจุบันคือ ถ.ศรีอยุธยา
87. สัมมือ	ถ.ดวงตะวันใน	ค.สามเสน	ถนนในเขตพระราชฐานตะวันตกของคลองเม่งเล็งและคลองรางเงินมี 3 ช่วงคือ ไต้-ใน-เหนือ
88. สัมมือหนู	ถ.ลูกหลวง	ถ.ดวงตะวันใน	เป็นถนนที่ขนานกับถนนสัมมือใต้ปัจจุบันคือ ถ.สุพรรณ
89. สัมมือใต้	ถ.ลูกหลวง	ถ.ดวงตะวันใน	เป็นถนนที่เชื่อมต่อไปยังถนนสัมมือเข้าเขตพระราชฐาน
90. ปลายใบพร	ถ.พระลาน	ถ.ช่างฮีใน	ถนนภายในพระราชฐานคั่นกลางระหว่างพระราชอุทยานปัจจุบันคือ ถ.อุทองใน
91. ใบพร	ถ.สามเสน	ถ.สัมมือใต้	เป็นถนนภายในเขตพระราชฐาน ถ.อุทองนอก
92. ช่างฮี	ม.เจ้าพระยา	ถ.ราชปรารภ	เป็นถนนที่กำหนดขอบเขตพระราชฐานทางด้านเหนือปัจจุบันคือ ถ.ราชวิถี
93. ดาวช่าง	ถ.ดวงเดือนนอก	ถ.สามเสน	เป็นการสร้างถนนพร้อมทางเดินเท้าและทางระบายน้ำเมื่อ พ.ศ.2442
94. สระปทุม	ส.ยศเส	ถ.ราชดำริห์	เป็นถนนที่สร้างต่อจากถนนบำรุงเมืองมุ่งมาผ่านพระราชอุทยานสระปทุมวันที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 4 บ้างก็เรียกถนนปทุมวัน ปัจจุบันคือ ถ.พระรามที่1
95. ประแจจีน	ส.ยมราช	ส.เฉลิมโลก	เพื่อร่นระยะทางระหว่างสวนดุสิตกับสวนสระปทุมวัน ปัจจุบันคือ ถ.เพชรบุรี
96. วชิรุณหิศ ¹⁸	ถ.หัวลำโพง	ค.สามเสน	รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้พระคลังข้างที่ตัดถนนเมื่อพ.ศ.2451 ปัจจุบันคือ ถ.พญาไท

¹⁷ ถนนที่ตัดแนวเหนือ-ใต้ขนานแม่น้ำเจ้าพระยาเข้ามี 4 ตอน คือ ไต้-ใน-เหนือ-นอก หมายถึงถนนที่อยู่ด้านใต้วัง-ในวัง-ด้านเหนือของวัง-นอกวัง (กัณฐิกา ศรีอุดม, 2549: 39)

¹⁸ เปลี่ยนชื่อมาเป็นถนนพญาไทภายหลังที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทิวังคตแล้ว (เกื้อกุล ยินยงอนันต์, 2520: 160.) ซึ่งชื่อพญาไทนั้นรัชกาลที่ 5 ทรงอธิบายความหมายว่าหมายถึงถนนที่ออกที่สวนตำบลพญาไทและเป็นถนนที่พระราชทานของไทย

ชื่อถนน	เชื่อมต่อระหว่างถนน		วัตถุประสงค์
	จาก	ถึง	
97.หัวลำโพง	ถ.เจริญกรุง	ถ.หลวงสุนทรโกษา	เชื่อมระหว่างท้องที่บริเวณทางด้านใต้ของกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นย่านการค้าและที่ตั้งสถานกงสุลต่างๆ กับบริเวณอำเภอ ดุสิต และเป็นการขยายเมืองและขยายเส้นทางคมนาคมไปทางตะวันตก ปัจจุบันคือ ถ.พระราม4
98.ราชดำริห์	ถ.หัวลำโพง	ค.บางกะปิ	เป็นถนนที่รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงเกษตราธิการและกระทรวงธรรมการอำนวยการตัดถนนร่วมกับ กระทรวงโยธาธิการในขณะที่มีการขุดคลองราชดำริห์ขนานไปด้วยเมื่อ พ.ศ.2445 (ปิยนถ บุนนาค, 2518: 29-35.)
99.สามัคคี	-	-	ได้มีการซ่อมแซมและขยายถนนลาดพหลุขึ้นและสร้างสะพาน โดยราษฎรได้เรียไ้เงินช่วยทำการซ่อมแซมถนนด้วย พร้อมทั้งสร้างสะพาน 2 สะพาน
100.ประทัดทอง	ถ.คอเล็อ	ค.สามเสน	ถนนที่สร้างขนานทางรถไฟสายนครราชสีมาปัจจุบันคือ ถ.พระรามที่ 6
101.ทหารบก ¹⁹	-	-	ถนนทั้งสองสายเป็นเหมือนถนนซอยที่สามารถเดินทะลุไปออกสู่ถนนนบุรีพา และถนนตรีเพชรได้สะดวก บริเวณตลาด มิ่งเมืองเก่า สร้างเมื่อ พ.ศ.2444
102.ทหารเรือ	-	-	
103.พายัพ	แม่น้ำเจ้าพระยา	ถ.สามเสน	ถนนที่สร้างแถวบ้านพายัพที่เป็นเรือรับรองเจ้านายฝ่ายเหนือ
104.อรุณอมรินทร์	ถนนเลียบคลองคูเมืองเดิมฝั่งธนบุรีเดิม		เป็นการพัฒนาพื้นที่ทางฝั่งธนบุรีจึงให้มีการตัดถนน
105.อิสราภาพ	ถนนที่ขนานกับคลองคูเมืองเดิมฝั่งธนบุรี		

ตารางที่ ก - 1 สรุปรายชื่อถนนที่สร้างและปรับปรุงในสมัยรัชกาลที่ 5

หมายเหตุ : ถ. หมายถึง ถนน ค. หมายถึง คลอง ส. หมายถึง สะพาน ม. หมายถึง แม่น้ำ

¹⁹ ในหนังสือ เล่าเรื่องบางกอก ของ ส.พลายน้อย ได้เขียนเรื่องถนนบ้านลาว (ซึ่งก็คือช่วงหนึ่งของถนนเจริญกรุง - ดังได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้น) ว่า "...ต่อจากสี่กั๊กพระยาครีไปจนถึงกำแพงเมือง คือตรง สะพานเหล็กหรือสะพานดำรงสถิต ในระยะนี้แต่ก่อนเรียกกันว่า ถนนบ้านลาวเพราะมีพวกลาวพวนตั้งบ้านเรือนอยู่แถวนี้ บริเวณที่พวกลาวพวนอยู่ก็คือที่เป็นถนนทหารบก ถนนทหารเรือ หรือแถวโรงพยาบาลนครเฉลิม กรุงเดี่ยวนั้นนั่นเอง...."

ภาคผนวก ข

รายชื่อคลองที่มีการขุดลอกและคลองที่ขุดใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5

ชื่อคลอง	ผู้ขุดข้อม	ปีที่ขุดข้อม	วัตถุประสงค์	ที่ตั้ง	ทุน	หมายเหตุ
1. คลองศาลเจ้าใหม่ (คลองลำเพ็ญ)	พระยาไพบูลย์สมบัติ จมื่นราชามาตย์ หลวงธรรมาภิบาลและราชฎไทย-จีนขอ ขุดข้อม	พ.ศ. 2440	แก้คลองแคบและตื้นเขินเพราะมีการรูก้ำ คลอง	อยู่ในตำบลลำเพ็ญตอนต้นนอกแม่น้ำ เจ้าพระยาตอนปลายและต่อปลายคลองให้ ทะลุคลองผดุงกรุงเกษม	ตามผู้ขุดข้อม	
2. คลองบางรัก	จีนฮักหนี ขออนุญาตขุดข้อม	พ.ศ. 2444	แก้คลองแคบและตื้นเขิน โดยจีนฮักหนีมี ที่ดินอยู่ในคลองนี้	ตำบลบางรัก	ไม่ปรากฏ	
3. คลองภาษีเจริญ	รัฐบาลทำการขุดข้อม	พ.ศ. 2446พ.ศ. 2447	แก้ความตื้นเขิน ขยายคลอง	จากบ้านดอนโกตีสุมทศราศรมาออกคลอง บางกอกใหญ่ริมวัดปากน้ำ	เงินพระราชทรัพย์ โดยจ้างเงินขุด	ใช้วิธีปิดท่านบคลองและใช้แรงงานเงินขุด กับให้มีทาง โยงเรือได้ทั้ง 2 ฝั่งคลองด้วย
4. คลองดำเนินสะดวก	รัฐบาลทำการขุดข้อม	พ.ศ. 2446-2447	แก้ความตื้นเขิน	เชื่อมแม่น้ำท่าจีน ตำบลบางยางกับแม่น้ำแม่ กลองที่ตำบลบางนกแขวก	เงินพระราชทรัพย์ โดยจ้างเงินขุด	งดการเก็บค่าธรรมเนียมเดินเรือเพราะได้เก็บเงินจาก ราษฎรมาช่วยแล้ว
5. คลองท่าไข่	พระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์เป็นแม่กอง	พ.ศ. 2447	แก้ความตื้นเขิน	ตั้งแต่ปลายคลองพระโขนงไปออกจะเชิงเทรา		
6. คลองพระแก้ว	นายนิล นายเสงี่ยม จีนอัน จีนซ่าจีนเม่งฮี้ และราษฎรในบริเวณนั้น	พ.ศ. 2448	แก้ความสกปรกและตื้นเขิน	อยู่ระหว่างคลองผดุงกรุงเกษมถึงหลังศาลเจ้า กวางตุ้ง	เรียไรเงินจากราษฎรที่ใช้น้ำ บริเวณนี้ โดยจ้างเงินขุด	เมื่อขุดคลองแล้วขอให้ทางการออกประกาศไม่ให้ ประชาชนทิ้งขยะลงไปอีก
7. คลองวัดประทุมวนาราม	พระธรรมวิโรจน์พระราชาคณะวัดประทุม วนาราชขอให้มีการขุด	พ.ศ. 2448	ทางวัดจึงต้องการให้มีทางออกไปประตูน้ำ ได้อีกทางหนึ่ง	หน้าวัดประทุมวนารามด้านตะวันออก	ไม่ปรากฏ	
8. คลองรังสิต	หลักฐานไม่แน่ชัด	พ.ศ. 2449	แก้ความตื้นเขินซึ่งทำให้ทำนาได้ผล	ทุ่งหลวงรังสิต	ไม่ปรากฏ	
9. คลองแสนแสบ	รัฐบาลทำการขุดข้อม	พ.ศ. 2447 พ.ศ. 2451	ร่นระยะทางระหว่างปราจีนบุรีจะเชิงเทรา และกรุงเทพฯ	เชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำบางปะ กง	เงินพระราชทรัพย์	
10. คลองประเวศฯ	รัฐบาลทำการขุดข้อม	พ.ศ. 2450	แก้ความสกปรกและตื้นเขิน	ตามแนวคลองเดิม	ไม่ปรากฏ	
11. คลองลำโรง	รัฐบาลทำการขุดข้อม	พ.ศ. 2450	แก้ความสกปรกและตื้นเขิน	ตามแนวคลองเดิม	ไม่ปรากฏ	
12. คลองตรอกเต็ก	รัฐบาลทำการขุดข้อม	พ.ศ. 2452	แก้ความสกปรกและตื้นเขิน	ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองผดุงกรุง เกษมผ่านบริเวณลำเพ็ญ	รัฐบาลได้เรียไรเงินจากผู้ ใช้ประโยชน์จากคลองนี้	เมื่อขุดข้อมแล้วได้ทำประตูน้ำเพื่อกักน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง
13. คลองสีลม	รัฐบาลทำการขุดข้อม	พ.ศ. 2453	แก้ความสกปรกและตื้นเขิน	แนวถนนสีลมในปัจจุบัน		

ตารางที่ ข - 1 สรุปรายชื่อคลองที่มีการขุดลอกคลองใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : ดัดแปลงมาจาก ปิยนาด บูณนาค, ดวงพร นพคุณและ สุวัฒนา ธาดานิติ. คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525). กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525: 100-102.

ชื่อคลอง	ผู้ดำเนินการขุด	ปีที่ขุด	วัตถุประสงค์	ที่ตั้ง	หมายเหตุ
1. คลองสวัสดิเปรมประชากร	เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) พระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) แม่กอง พระชลธาร วินิจฉัย ผู้ปักหมายกรุยแนว คลองที่จะขุด	พ.ศ.2413 - พ.ศ.2415	1. เพื่อการคมนาคมและค้าขายระหว่างกรุงเทพฯ กับ อยุธยา 2. เพื่อเปิดพื้นที่บริเวณสองฝั่งคลองให้เป็นที่อยู่อาศัยและ ประกอบการเพาะปลูก	ขุดลัดแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่คลองโค อกลำน้ำเกาะเกิด(บริเวณวัด โสมนัส)มาถึงดอนเมือง แล้วผ่านตัว เมืองกรุงเทพฯ ด้าน เหนือมาบรรจบคลองผดุงกรุงเกษม หน้าวัดโสมนัสวิหาร	1. เป็นคลองแรกที่มีการสำรวจปักกรุยแนวคลองเป็นระยะ ก่อนที่จะลงมือขุดคลอง 2. รัชกาลที่ 5 เสด็จผ่านคลองนี้เป็นปฐมฤกษ์และมีพระบรมราชานุญาตให้ราษฎรที่ผ่านไปมา ตามคลองนี้ไม่ต้องเสียเงินค่าคลอง และภาษีคลองเพื่อให้ปรากฏเป็นพระเกียรติยศและเป็น การพระราชกุศล 3. ราษฎรจับจองที่ดินสองฝั่งคลองมากเกินไปก่อให้เกิดปัญหาที่ดินส่วนใหญ่ยังไม่ได้รับการ พัฒนาให้เป็นประโยชน์
2. คลองนครเนื่องเขต	พระชลธารวินิจฉัย	พ.ศ.2419 - พ.ศ.2420	1. เพื่อการคมนาคม ติดต่อราชการและค้าขาย ระหว่าง กรุงเทพฯ กับฉะเชิงเทรา 2. เพื่อเปิดพื้นที่เพาะปลูก	ขุดลัดตั้งแต่ศาลากลางคลองแสน แสบตรงไปต่อปากคลองท่าไข่ เมือง ฉะเชิงเทรา	1. ผลของการขุดคลองทำให้มีที่นาเพิ่มขึ้น 32,400 ไร่ 2. เป็นคลองแรกที่รัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้เจ้าหน้าที่รังวัด ให้ราษฎรจับจองให้เหมาะสมกับ กำลังของตน เป็นการป้องกันมิให้ที่ดินถูกทิ้งให้รกร้างไร้ประโยชน์ดังกรณีคลองเปรม ประชากร
3. คลองประเวศบุรีรมย์และ คลองแยกอีก 4 คลอง	พระยาดำรงราชพลขันธ์เป็นแม่กอง พระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ ผู้อำนวยการขุด	พ.ศ.2421 - พ.ศ.2423	1. เพื่อการคมนาคมระหว่างนครเขื่อนขันธ์และฉะเชิงเทรา 2. เพื่อเปิดพื้นที่เพาะปลูก	ตั้งแต่ปลายคลองพระโขนง แขวง เมืองนครเขื่อนขันธ์ไปออกแม่น้ำบาง ปะกง เมืองฉะเชิงเทรา	1. เป็นคลองแรกที่ได้ขุดหลังจากที่ประกาศใช้พรบ. "ประกาศขุดคลอง" ใน พ.ศ. 2420 2. เป็นคลองแรกที่ได้รับพระราชทานสัญญาอนุญาตให้ราษฎรช่วยขุดคลอง โดยจะรับผลประโยชน์จากการจับจองที่ดิน สองฝั่งคลองเป็นค่าตอบแทนตามอัตราที่ดินเสียค่าขุดคลอง โดยอัตราสูงอยู่ต้นคลองพระ โขนงและจะลดลงเป็นลำดับจนถึงปลายคลองเมืองฉะเชิงเทรา 3. เนื่องจากที่ดินไม่เพียงพอกับความต้องการ จึงได้ช่วยกันออกเงินจ้างเงินขุดคลองแยกจาก คลองประเวศารวม 4 คลอง คือ คลอง1, คลอง2, คลอง3, คลอง4 4. เป็นคลองแรกที่รัฐบาลประสบความสำเร็จในการพัฒนาที่ดินให้เกิดประโยชน์อย่างเต็มที่
4. คลองทวีวัฒนา	เจ้าพระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ เป็นแม่กองโดย จ้างเงินขุด	พ.ศ.2421 - พ.ศ.2421	1. เพื่อแก้ปัญหาความตื้นเขินในคลองมหาสวัสดิ์และคลอง ภาษีเจริญ ซึ่งเกิดจากน้ำของแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำ นครชัยศรีไหลเข้าคลองทั้งสองพร้อมกัน 2. เพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูก	ขุดตั้งแต่หลักสองคลองภาษีเจริญฝั่ง เหนือทะลุคลองมหาสวัสดิ์	1. เป็นคลองแรกที่รัฐบาลไม่ต้องออกค่าใช้จ่ายในการขุดคลองเลย เพราะราษฎรช่วยกันเสียค่า ขุดคลองทั้งหมด รัฐบาลเพียงแต่สำรวจกะแน่วว่าจะขุดคลองที่ไหน 2. เป็นการเปิดพื้นที่เพาะปลูกสองฝั่งคลองจำนวน 27,200 ไร่ ทำให้รัฐบาลสามารถเก็บภาษี เงินค่านาจากพื้นที่นาที่เปิดใหม่นั้นได้ด้วย
5. คลองนราภิรมย์	เจ้าพระยาสุรวงค์ไวยวัฒน์ เป็นแม่กอง โดยจ้างเงินขุด	พ.ศ.2421 - พ.ศ.2423	1. เพื่อช่วยระบายน้ำจากแม่น้ำนครชัยศรี ให้ไหลลงสู่ คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญและคลองทวีวัฒนา 2. เพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูก	ขุดต่อเนื่องกับคลองทวีวัฒนาไปออก แม่น้ำนครชัยศรี	1. นอกจากคลองนี้จะทำให้คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญและคลองทวีวัฒนามีน้ำไหลแรง แล้ว ยังช่วยให้ราษฎรที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้หนีน้ำจืดจากแม่น้ำนครชัยศรีอย่างทั่วถึงกันด้วย 2. เป็นการเปิดพื้นที่เพาะปลูกสองฝั่งคลองจำนวน 43,2000 ไร่
6. คลองรังสิตประยูรศักดิ์คลอง แยกซอย รวมทั้งสิ้น 43 คลอง	บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม		1. วัตถุประสงค์ในการขุดคลองของรัฐบาล คือเพื่อเปิด พื้นที่ที่รกร้างในท้องทุ่งหลวงให้เป็นแหล่งเพาะปลูก เช่นเดียวกับท้องทุ่งแสนแสบ และเพื่อประโยชน์ในด้ การคมนาคมค้าขายในบริเวณนั้น 2. วัตถุประสงค์ของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามคือการ ได้รับผลประโยชน์จากการขายที่ดินสองฝั่งคลอง	บริเวณท้องทุ่งหลวงซึ่งอยู่บนฝั่ง ตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยามี คลองเปรมประชากรเป็นเขตด้าน ตะวันตกแม่น้ำเมืองนครนายกคั้นอยู่ ด้านตะวันออกด้านใต้มีคลองแสน แสบคลองบางขนาก เป็นเขตส่วน ด้านเหนือจดอยุธยา สระบุรี และ นครนายก	1. เป็นคลองที่เอกชนในรูปของบริษัทขอสัมปทานจากรัฐบาลไทยในการขุดเป็นครั้งแรก โดยมี การทำสัญญาอย่างเป็นทางการกับรัฐบาลใน พ.ศ. 2431 2. การขุดคลองใช้วิธีตามหลักวิชาและเทคโนโลยีแบบตะวันตกเช่น มีการทำแผนที่และสำรวจ บริเวณที่จะขุดคลอง มีการนำเครื่องจักรมาช่วยในการขุด ในขณะเดียวกันที่จ้างแรงงานชาว จีนขุดคลองบางตอนที่เครื่องจักรทำงานไม่ได้

ชื่อคลอง	ผู้ดำเนินการขุด	ปีที่ขุด	วัตถุประสงค์	ที่ตั้ง	หมายเหตุ
					3. บริษัทได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สร้างทำนบเป็นประตูน้ำขึ้น 2 แห่งในคลองรังสิต คือ ประตูน้ำเสาวภาผ่องศรี ตรงบริเวณใกล้คลองศิกระบริเวณออกทางแม่น้ำเมืองนครนายก และประตูน้ำจุฬาลงกรณ์ที่บริเวณใกล้คลองเปรมประชากรทางออกแม่น้ำเจ้าพระยา เสด็จพร้อมสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี เปิดคลองรังสิต และประตูน้ำทั้ง 2 แห่งใน พ.ศ. 2439 4. นอกจากบริษัทจะได้ประโยชน์จากการขายที่ดิน 2 ฝั่งคลองแล้วยังได้รับผลประโยชน์จากการเก็บค่าเรือเข้าออกประตูน้ำอีกด้วย 5. การขุดคลองนี้ทำให้ผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในท้องทุ่งหลวงเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ การทำนาหลวงเจริญขึ้น จนกระทั่งในวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2444 รัชกาลที่ 5 ได้โปรดฯ ให้แบ่งเขตท้องทุ่งหลวงเป็นเมือง ธัญบุรี โดยกำหนดเขตของเมือง คือ ทางทิศตะวันตกตั้งแต่ทางรถไฟสายนครราชสีมาไปทางทิศตะวันออกจนถึงคลองซอยที่ 14 ฝั่งตะวันตกจดแขวงเมืองนครนายกและฉะเชิงเทรา ทิศเหนือจดกรุงเก่า ทิศใต้จดแขวงกรุงเทพฯ และมีบุรี 6. ผลต่อเนื้อทำให้มีการขุดคลองรพพัฒนาศักดิ์ขึ้นเพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำที่บริษัทไม่ได้จัดการชลประทานที่ดีพอสำหรับการทำงานในสมัยรัชกาลที่ 6 7. การขุดคลองบางส่วนรัฐบาลเป็นผู้ขุดเพราะเกิดปัญหาจนต้องยกเลิกสัญญา
7. คลองเปรี้ง	เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ เป็นแม่กองขุด	พ.ศ.2429 - พ.ศ.2431	1. เพื่อเปิดพื้นที่กร้างบริเวณฉะเชิงเทรากับนครเขื่อนขันธ์ให้เป็นแหล่งปลูกข้าว 2. เพื่อการคมนาคมระหว่างฉะเชิงเทรากับนครเขื่อนขันธ์	ขุดตั้งแต่คลองประเวศฯ ไปออกคลองบางขนาก (คลองแสนแสบ)	1. เป็นคลองที่ขุดขึ้นจากแรงกระตุ้นของภาวะการค้าข้าวกับต่างประเทศที่เขยิบตัวสูงขึ้น หลังจากที่ยุทธจักรกลภายหลังจากที่ยุทธจักรกลภายหลังจากการขุดคลอง 5 สายแรกแล้ว 2. ผลพลอยได้คือคลองนี้ช่วยระบายน้ำจืดจากคลองบางขนากมาคลองประเวศฯ ซึ่งอยู่ติดต่อกัน ทำให้น้ำในคลองประเวศฯ ซึ่งจะเค็มในฤดูแล้วผ่อนคลายความเค็มลง 3. รัชกาลที่ 5 โปรดฯ พระราชทานที่นาฝั่งตะวันตกของคลองเปรี้งตลอดลำคลองแก่พระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอ ส่วนฝั่งตะวันออกตลอดลำคลอง โปรดฯ ให้ราษฎรที่ออกเงินช่วยค่าขุดคลองเข้าไปจับจอง
8. คลองหลวงแพ่ง	หลวงแพ่งการการเมืองนครเขื่อนขันธ์ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุด	พ.ศ.2431 - พ.ศ.2433	1. เพื่อเปิดพื้นที่เพาะปลูก 2. เพื่อการคมนาคมระหว่างคลองประเวศฯ ฝั่งเหนือกับคลองนครเนื่องเขต	ขุดตั้งแต่คลองประเวศฯ ฝั่งเหนือไปบรรจบคลองนครเนื่องเขต เมืองฉะเชิงเทรา	1. เป็นคลองแรกที่เอกชนขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดในสมัยรัชกาลที่ 5 2. ผลจากการขุดคลองได้ทีนา 33,750 ไร่ รัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้เพิ่มอายุตราจองจาก 3 ปี เป็น 5 ปี และไม่เรียกเก็บค่านาในระยะ 3 ปีแรก
9. คลองอุดมชลจร และคลองแยกอีก 2 คลอง	พระยาสีหราชเดโชขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุด	พ.ศ.2483 - พ.ศ.2433	1. พระยาสีหราชเดโชให้เหตุผลว่า ราษฎรในบริเวณกรุงเทพฯ นครเขื่อนขันธ์และฉะเชิงเทรา ซึ่งไม่มีไร่นาขอให้ขุดคลอง 2. สำหรับคลองแยกนั้นขุดต่อจากคลองอุดมชลจร เพราะที่นาที่ได้จากการขุดคลองอุดมชลจรไม่เพียงพอต่อราษฎรที่ลงชื่อจับจองเอาไว้ จึงขอให้มีการขุดคลองใหม่โดยช่วยออกเงินในการขุดด้วย	ขุดตั้งแต่คลองประเวศฯ ไปออกคลองนครเนื่องเขต	1. เป็นคลองที่ 2 ที่เอกชนขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุด 2. เป็นคลองที่ขุดขึ้นโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อการเพาะปลูกโดยตรง 3. ผลจากการขุดคลองทั้งสามได้ทีนา 30,525 ไร่ รัชกาลที่ 5 โปรดฯ ยกค่านาให้ 3 ปี

ชื่อคลอง	ผู้ดำเนินการขุด	ปีที่ขุด	วัตถุประสงค์	ที่ตั้ง	หมายเหตุ
10. คลองเจริญ	พระยาดำรงราชพงษฉันทพระราชนานุชาต	พ.ศ.2433 - พ.ศ.2435	1. เพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกตามความต้องการของราษฎร โดยจะช่วยออกเงินค่าขุดคลองใหม่นี้ 2. เพื่อการคมนาคมระหว่างคลองหลวงแพ่งถึงทุ่งโหล่ง กรุงเทพฯ	ขุดตั้งแต่คลองหลวงแพ่งไปถึงทุ่งโหล่ง กรุงเทพฯ	1. เป็นคลองแรกที่เอกชนได้รับอนุญาตจากรัฐบาลให้ขุดภายหลังจากรัฐบาลสามารถแก้ไขปัญหากับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้ ซึ่งเป็นผลให้บริษัทเสียสิทธิผูกขาดการขุดคลองทั่วราชอาณาจักร และยอมให้เอกชนอื่นเข้ามามีส่วนร่วมในการขุดคลอง 2. ผู้ขุดคลองได้กำไรจากการขุดคลองถึง 10,800 บาท ซึ่งคงเป็นกำไรหลังจากหักค่าธรรมตราจาง ค่าจ้างเงินขุดและให้รัฐบาลเป็นค่าภาคหลวงร้อยละ 20 แล้ว
11. คลองพระราชกิมล	พระราชกิมล ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุด	พ.ศ.2433 - พ.ศ.2442	1. เพื่อเปิดพื้นที่เพาะปลูกโดยผู้เข้าหุ้นขุดคลองหวังจะขายที่ดินริมฝั่งคลองให้ได้กำไรเช่นเดียวกับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม 2. เพื่อเป็นเส้นทางคมนาคม	ขุดตั้งแต่ทุ่งบางบัวทอง นนทบุรี ไปออกบ้านบางปลาภาษี นครชัยศรี	1. ผลจากการขุดคลองได้พื้นที่นา 40,000 ไร่ 2. เกิดบริษัทขุดคลองเลียนแบบบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามเพื่อแข่งขัน แต่ไม่ประสบความสำเร็จคงเป็นเพราะทุนที่ใช้ในการดำเนินงานมีน้อยและขาดผู้บริหารงานที่มีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะภายหลังเมื่อพระราชกิมลถึงแก่กรรม
12. คลองพระยาบรรภา	พระยาบรรภาสิงหนาท (เจ๊ก) ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุด	พ.ศ.2435 - พ.ศ.2442	1. รัชกาลที่ 5 พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระยาบรรภาสิงหนาท (เจ๊ก) ชาวจีน ผู้บังคับบัญชาทหารอาสาญวนในเมืองไทยขุดคลองเพื่อเปิดพื้นที่กร้างว่างเปล่าให้เป็นไร่นาสำหรับชาวจีนได้อาศัยเป็นที่เพาะปลูก 2. เพื่อเป็นเส้นทางคมนาคม	ขุดตั้งแต่ตำบลบางประกอกหลังเกาะใหญ่ แขวงกรุงศรีอยุธยา ไปออกกลางทุ่ง	1. เป็นคลองแรกที่ขุดขึ้นหลังจากประกาศใช้พระราชบัญญัติกำหนดการถือครองที่ดินริมฝั่งคลอง พ.ศ. 2434 2. เป็นคลองแรกที่ปรากฏผู้บังคับบัญชาทหารอาสาต่างชาติในเมืองไทยเป็นผู้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ขุดได้ในสมัยรัชกาลที่ 5 ในขณะเดียวกัน ผู้ขุดยังเปิดโอกาสให้ราษฎรไทยและเงินที่ต้องการที่ดินทำกินมาจับจองที่นาบริเวณสองฝั่งคลองนี้ได้เช่นกัน
13. คลองสาธ	หลวงสาธราชายุต (เจ้าสัวยม) ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุด	พ.ศ.2438 - พ.ศ.2438	1. เพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมและค้าขายในเขตชานพระนคร ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนั้น ควบคู่กับถนนสาธซึ่งสร้างขึ้นพร้อมกัน 2. เพื่อทำให้ที่ดินของหลวงสาธฯ ที่อยู่ในบริเวณนั้นมีราคาสูงขึ้นนอกเหนือจากเป็นกุศลสาธารณประโยชน์ และเป็นการสร้างชื่อเสียงให้แก่ตนเอง	ปากคลองด้านหนึ่งติดแม่น้ำเจ้าพระยา ปากคลองอีกด้านหนึ่งไปต่อกับคลองหัวลำโพง ซึ่งบัดนี้ถูกถมเป็นถนนแล้วในบริเวณที่ปัจจุบันเรียกว่าสี่แยกวิทยุ	1. เป็นคลองแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่มีการขุดคลองและทำถนนในชื่อเดียวกันไปพร้อมๆ กันและมีจุดประสงค์เพื่อการคมนาคมและการค้าขายเป็นสำคัญ 2. ปัจจุบันรัฐบาลได้ถมคลองสาธให้แคบเข้าเพื่อขยายถนนสาธให้กว้างขึ้นเพื่อรับการจราจร ซึ่งจะมาจากสะพานสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่เชื่อมฝั่งพระนครกับฝั่งธนบุรี
14. คลองบางพลีใหญ่	สมิงปั้นทะเลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุด	พ.ศ.2441 - พ.ศ.2444	1. เพื่อเปิดที่ดินที่กร้างว่างเปล่าให้เป็นพื้นที่เพิ่มขึ้นแล้ว ยังเป็นประโยชน์ต่อสมิงปั้นทะเลซึ่งอาศัยอยู่ในบริเวณนั้นทำให้ที่ดินมีราคาขึ้น 2. เพื่อความสะดวกในการคมนาคมในเมืองสมุทรปราการ	ขุดตั้งแต่คลองบางเล่า แขวงเมืองสมุทรปราการ ไปออกคลองบางเหี้ย	เป็นคลองที่ 2 ที่นายกองทหารอาสาต่างชาติในเมืองไทยขออนุญาตจากรัฐบาลไทยขุดขึ้น เพราะสิงปั้นทะเลเป็นนายกองมอญ แต่มีได้นำเอาขบวนมอญมาเป็นสาเหตุในการขอขุดคลองนี้ตั้งในกรณีของพระยาบรรภา
15. คลองนิยมยาตรา	พระยาสมุทรบุรีรักษ์เป็นแม่กองขุด	พ.ศ.2441 - พ.ศ.2442	1. เพื่อพัฒนาพื้นที่กร้างว่างเปล่าให้เกิดประโยชน์ 2. เพื่ออำนวยความสะดวกทางด้านการคมนาคมในบริเวณเมืองสมุทรปราการ	ขุดตั้งแต่ตำบลเสือกินเนื้อถึงบางพลีน้อย เมืองสมุทรปราการ	1. เป็นคลองแรกที่รัฐบาลตัดสินใจเข้ามาดำเนินการขุดคลองเองอีกครั้งหลังจากที่รัฐบาลต้องประสบปัญหาจากการที่อนุญาตให้บริษัทและเอกชนดำเนินการขุดคลองอยู่ระยะหนึ่ง 2. เพื่อเป็นการตอบแทนที่ราษฎรออกเงินลงทุนขุดคลองนี้ รัฐบาลจึงยกเว้นค่าเช่าให้ 3 ปี
16. คลองราชดำริห์	กระทรวงเกษตราธิการและกระทรวงธรรมการ อำนวยการตัดถนนร่วมกับกระทรวงโยธาธิการ	พ.ศ.2445 - พ.ศ.2445	เพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมและค้าขายในเขตชานพระนครทางด้านตะวันออกควบคู่กับการตัดถนนราชดำริห์ ซึ่งเป็นประโยชน์ทั้งต่อทางราชการ และราษฎรทั่วไป	ขุดตั้งแต่ศาลาแดงผ่านทุ่งประทุมวันถึงคลองบางกะปิ	1. เป็นคลองที่สองในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ปรากฏให้เห็นว่าขุดควบคู่กับการตัดถนนในชื่อเดียวกัน

ชื่อคลอง	ผู้ดำเนินการขุด	ปีที่ขุด	วัตถุประสงค์	ที่ตั้ง	หมายเหตุ
					2. ซึ่งแสดงให้เห็นนโยบายของรัฐบาลในการตัดถนนคู่กับการขุดคลองขนานกันไป ซึ่งนอกจากเป็นประโยชน์ทางการคมนาคมค้าขายแล้ว ยังทำให้เกิดความสวยงาม รมรื่น มีระเบียบเรียบร้อย และยังเป็นความช่วยเหลือระบายน้ำไปในตัวด้วย
17. คลองไผ่ลิงโต	รัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้ขุดโดยใช้วิธีจ้างเหมา	พ.ศ.2446 - พ.ศ.2447	1. เพื่อทดน้ำเข้าที่ของกรมพระคลังข้างที่ 2. เพื่อช่วยให้สวนหม่อนของกองช่างไหม และโรงเรียนราชวิทยาลัยมีน้ำจืดใช้ 3. เพื่อเป็นทางคมนาคมเชื่อมติดต่อระหว่างคลองราชดำริห์และคลองเตย ทำให้ซานเมืองกรุงเทพฯ ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนั้นมีทางติดต่อถึงกันโดยตลอด	ขุดตั้งแต่คลองราชดำริห์ไปทะลุออกคลองเตย	1. เป็นคลองสุดท้ายในรัชกาลและเป็นคลองที่รัฐบาลขุดขึ้นเพื่อการคมนาคม และการเพาะปลูก 2. เป็นคลองที่เป็นประโยชน์ต่อทั้งพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ คือ ที่ดินของรัชกาลที่ 5 ต่อทางราชการและต่อราษฎรทั่วไปแต่รัชกาลที่ 5 ได้พระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์ในการขุดคลองนี้เองทั้งสิ้น 3. เป็นคลองแรกที่ขุดขึ้นโดยใช้ชาวจีนรับเหมาขุดมีการทำสัญญากัน โดยมีการกำหนดวันให้ผู้รับเหมาขุดคลองให้เสร็จและถูกปรับถ้างานล่าช้าพร้อมทั้งยังกำหนดการจ่ายเงินค่าจ้างเป็นงวดๆ

ตารางที่ ข - 2 สรุปรายชื่อคลองซึ่งขุดใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : ดัดแปลงมาจาก ปิยนถ บุนนาค, ดวงพร นพคุณและ สุวัฒนา ธาดานิติ. คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525). กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525: 67-86.

ภาคผนวก ค

รายชื่อสะพานที่ซ่อมและสร้างในสมัยรัชกาลที่ 5

ชื่อสะพาน	เชื่อมถนน	ข้ามคลอง	ปีที่สร้าง	วัตถุประสงค์	หมายเหตุ
1. เฉลิมศรี 42	ถ.สามเสน	ค.บางขุนพรหม (คูวัดสามพระยา)	พ.ศ.2438	-	ร.ศ.114
2. เฉลิมศักดิ์ 43	ถ.หัวลำโพงนอก (ถ.พระราม4)	ค.อรชร (คลองริม ถ.สนามม้า)	พ.ศ.2439	-	ร.ศ.115
3. เฉลิมเกียรติ 44	ถ.สาทร (สาทรใต้) ถึง ถ.หัวลำโพงนอก	ค.หัวลำโพง	พ.ศ.2440	สร้างสะพานเชื่อมถนนที่หลวงสาธตราชายุกต์ทำขึ้น ตรงที่ถนนบรรจบกัน	ร.ศ.116
4. เฉลิมยศ 45	ถ.วรจักร กับ ถ.บำรุงเมือง ริมสะพานดำ	ค.วัดพระพิเรนทร์	พ.ศ.2441	สร้างสะพานพร้อมการตัดถนนวรจักร	ร.ศ.117
5. เฉลิมเวียง 46	ถ.เยาวราช	ค.ตรอกเตี้ย (ค.ยายใจ)	พ.ศ.2442	-	ร.ศ.118
6. เฉลิมวัง 47	ถ.อุณากรรณ	ค.ข้างวัดราชบพิธ (ค.สะพานถ่าน)	พ.ศ.2443	-	ร.ศ.119
7. เฉลิมกรุง 48	ถ.เจริญกรุง	ค.วัดจักรวรรดิ	พ.ศ.2444	เป็นที่ที่มีคนสัญจรไปมามาก	ร.ศ.120
8. เฉลิมเมือง 49	ปลาย ถ.สุรศักดิ์	ค.สาทร	พ.ศ.2445	สร้างขยายสะพานเดิมที่ชำรุด	ร.ศ.121
9. เฉลิมภพ 50	หัว ถ.สุรวงศ์	ค.หัวลำโพง	พ.ศ.2446	-	ร.ศ.122
10. เฉลิมพงษ์ 51	ถ.เฟื่องนคร	ค.หลังวัดราชบพิธ	พ.ศ.2447	ขยายสะพานเดิมที่ชำรุดทรุดโทรม	ร.ศ.123
11. เฉลิมเผ่า 52	ถ.สระปทุม (ถ.พระราม 1)	ค.อรชรข้าง วัดปทุมวนาราม	พ.ศ. 2448	สร้างแทนสะพานเดิมชำรุดทรุดโทรม	ร.ศ. 124
12. เฉลิมพันธุ์ 53	ปลาย ถ.เยาวราช	ค.วัดสามจีน (วัดไตรมิตร)	พ.ศ. 2449	สร้างขยายสะพานเดิมที่ชำรุดทรุดโทรมและช่วย เรื่องคมนาคม	ร.ศ. 125

ชื่อสะพาน	เชื่อมถนน	ข้ามคลอง	ปีที่สร้าง	วัตถุประสงค์	หมายเหตุ
13.เฉลิมภาคย์ 54	ถ.เจริญกรุง	ค.สีลม	พ.ศ. 2450	สร้างแทนสะพานเดิมชำรุดทรุดโทรม	ร.ศ. 126
14.เฉลิมโลก 55	ถ.ราชดำริห์ กับ ถ.ประแจจีน (ถ.เพชรบุรี)	ค.บางกะปิ (ค.แสนแสบ)	พ.ศ. 2451	เพื่อเชื่อมพระนครตอนเหนือและใต้ และเป็นสะพานเฟโรกองกรีตแห่งแรก	ร.ศ. 127
15.เฉลิมหล้า 56 (สะพานหัวช้าง)	ถ.พญาไท	ค.บางกะปิ	พ.ศ. 2452	สร้างพร้อมการตัดถนนพญาไทจากถนนสี่พระยาถึงถนนเพชรบุรี	ร.ศ. 128
16.เฉลิมเดช 57 (สร้างต้นรัชกาลที่ 6)	ปลาย ถ.สี่พระยา	ค.หัวลำโพง	พ.ศ. 2453	สร้างแทนสะพานเดิมที่ชำรุดทรุดโทรม เป็นเงินของรัชกาลที่ 5	ร.ศ. 129
17.เฉลิมสรรค์ 58 (สร้างต้นรัชกาลที่ 6)	ถ.พระอาทิตย์	ปาก ค.โรงไหม (ค.คูเมืองเดิม)	พ.ศ. 2454	เป็นเงินของรัชกาลที่ 5	ร.ศ. 130

ตารางที่ ค- 1 สรุปสะพานชุดเฉลิมที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : ปิยนาง บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และ สุวิวัฒนา ธาดานิติ. คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525).

กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525: 115-119.

ชื่อสะพาน	เชื่อมถนน	ข้ามลอง	ปีที่สร้าง	วัตถุประสงค์	หมายเหตุ
1.ดำรงสถิตย์ (สะพานเหล็กบน)	ถ.เจริญกรุง	ค.โอ่งอ่าง (ค.รอบกรุง)	พ.ศ.2438	สร้างสะพานใหม่พร้อมถนนเป็นโครงเหล็กพื้นไม้กระดานแบบชักเปิดปิด	ร.ศ. 114
2.พิทยเสถียร (สะพานเหล็กล่าง)	ถ.เจริญกรุง	ค.ผดุงกรุงเกษม	พ.ศ.2438	สร้างแทนสะพานเหล็กซึ่งทรุดโทรมเป็นแบบหันแยกจากกันได้	ร.ศ.114
3.สุประดิษฐ์	ถ.หัวลำโพง	ค.ผดุงกรุงเกษม	พ.ศ. 2438	ปัจจุบันคือสะพานเจริญสวัสดิ์	ร.ศ. 114
4.เทเวศรณมิตร	ถ.สามเสน	ค.เทเวศร์	พ.ศ.2442	เป็นสะพานเหล็กหล่อ	ร.ศ. 118
5.เทวกรรมรังรักษ์	ถ.ตลาด	ค.ผดุงกรุงเกษม	พ.ศ.2442	-	ร.ศ.118
6. มัชฌิมรังสรรค์	ถ.ราชดำเนินนอก	ค.ผดุงกรุงเกษม	พ.ศ.2443	สร้างพร้อมถนนราชดำเนินนอก	ร.ศ. 119
7.พิศณุปสธัมภ์	ถ.ดวงดาว	-	พ.ศ.2443	-	ร.ศ. 119
8.อวาศวิจิตร	ถ.ดำรงรักษ์	ค.วัดสระเกศ	พ.ศ.2443	-	ร.ศ. 119
9.นริศดำรง	ถ.จักรพรรดิพงศ์	ค.มหานาค	พ.ศ.2443	-	ร.ศ. 119
10.โสรมนศนาครา	ถ.จักรพรรดิพงศ์ใกล้ ถ.ราชดำเนินกลาง	ค.วัดโสมนัสฯ	พ.ศ.2443	-	ร.ศ. 119
11.บ้านดอกไม้	ถ.บ้านบาตร	ค.บ้านดอกไม้	พ.ศ.2444		ร.ศ.120
12.วัดสระเกศ	ถ.หน้าวัดสระเกศ	ค.วัดสระเกศ	พ.ศ. 2444	สร้างถนนพร้อมสะพาน	ร.ศ. 120
13.วิศุกรรมนิรมาน	ถ.ดวงดาวกับ ถ.เทวียุทธศาสตร์	ค.สามเสน	พ.ศ.2444	สะพานโครงเหล็กพื้นไม้ มีราวสะพานเป็นลูกกรงเหล็กหล่อ	ร.ศ. 120
14.ชัชมิตรเชษฐ	ถ.คอเสื้อ	ค.เปรมประชากร	พ.ศ.2444	เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์อุทิศถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าทิวจักรทิพย์และเจ้าฟ้าสมมติวงศ์ วโรทัย	ร.ศ.120

ชื่อสะพาน	เชื่อมถนน	ข้ามคลอง	ปีที่สร้าง	วัตถุประสงค์	หมายเหตุ
15.กลุ่มวัดเบญจมบพิตร	ในวัด 3 สะพาน คือสะพาน รูปและสะพานงา และสะพาน ถั่ว	ค.วัดเบญจมบพิตร	พ.ศ.2444	กรมหมื่นสรรพสาตรศุภกิจและกรมหลวงดำรงราชานุภาพบริจาคเพื่อการ กุศล ส่วนสะพานถั่วเป็นเงินพระราชทานของรัชกาลที่ 5	ร.ศ.120
	หน้าวัด 2 สะพาน	ค.เปรมประชากร	พ.ศ.2444	-	ร.ศ.120
16.บริวารอุทิศ	-	-	พ.ศ. 2445	ผู้มีบรรดาศักดิ์กับมหาดเล็กและข้าหลวงได้ช่วยกันออกทุนทรัพย์เพื่อ สาธารณประโยชน์อุทิศเป็นพระราชกุศลถวายสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศสยามมกุฎราชกุมาร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า สมมติวงศ์วโรทัย กรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์ และสมเด็จพระเจ้าลูก ยาเธอเจ้าฟ้าศิริภรณ์โสภณ	ร.ศ. 121
17.สมมตอมรรมาศ	ถ.บำรุงเมือง (บริเวณประตูสำราญราษฎร์)	ค.โอ่งอ่าง	พ.ศ.2445	สร้างแทนสะพานโครงเหล็กชกเลื่อนเดิมซึ่งทรุดโทรมพร้อมมีการตัดถนน บ้านบาตรขึ้น	ร.ศ. 121
18.พระอรชรชายา	ถ.คอเสื้อ	ค.เม่งเส็ง	พ.ศ.2446	-	ร.ศ.122
19.จตุรภักตวรรษังษยดิ (สะพานขาว)	ถ.หลานหลวง	ค.ผดุงกรุงเกษม	พ.ศ.2446	-	ร.ศ.122
20.ผ่านภิกพลีลา	ถ.ราชดำเนินในและ ถ.ราชดำเนินกลาง	ค.ตลอด (ค.คูเมืองเดิม)	พ.ศ.2447	สร้างสะพานใหม่แทนสะพานเสี้ยวที่เป็นเหล็กโค้ง	ร.ศ. 123
21.คลองสัมปอຍ	ถ.ช่างอี ถ.ดวงเดือน ถ.ราชวัตร	ค.สัมปอຍ	พ.ศ.2448	เป็นสะพานท่อสร้างเชื่อมสู่สถานีรถไฟสายนครราชสีมา	ร.ศ.124

ชื่อสะพาน	เชื่อมถนน	ข้ามคลอง	ปีที่สร้าง	วัตถุประสงค์	หมายเหตุ
22.แม่น้ำศรี	-	-	พ.ศ. 2450	สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าศิริวงศ์วัฒนาเดชและเจ้าคุณแม่จันทร์ ซ่อมสะพานดำให้เป็นสะพานถาวร	ร.ศ. 127
23.สะพานไม้ข้ามคูริมโรงบ่อน ตลาดพลู	-	คูริมโรงบ่อนตลาดพลู	พ.ศ.2452	ได้มีการซ่อมแซมและขยายถนนตลาดพลูขึ้นและสร้างสะพาน โดย ราษฎรได้เรียกริเงินช่วยทำการซ่อมแซม	-
24.สะพานข้ามคลองบางน้ำชล	-	ค.บางน้ำชล	พ.ศ.2452		-
25.สะพานของพันโท หลวงภูวนาทนฤบาล	ปลาย ถ.พุดตาลเหนือ	ค.สามเสน	พ.ศ.2452	พันโทหลวงภูวนาทนฤบาลขออนุญาตสร้างเพื่อประโยชน์ในที่ดินของตน	ร.ศ.128
26.สะพานมหาดไทยอุทิศ (รัชกาลที่ 6 พระราชทานนาม และโปรดเกล้าฯให้ทุนจำลอง ตัวสะพานไปตั้งถวายตัวในงาน พระราชทานเพลิงพระบรมศพ ของรัชกาลที่ 5 ด้วย)	ถ.บริพัตร	ค.มหานาค	พ.ศ.2453 แต่เสด็จ สวรรคต เสียก่อน	สร้างขึ้นเพื่อเทิดพระเกียรติรัชกาลที่ 5 โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยร่วมกับ ข้าราชการของกระทรวงทั่วประเทศร่วมกันบริจาคค่าก่อสร้าง มอบให้ กรมสุขาภิบาลเป็นผู้สร้าง ส่วนที่เกินทรงโปรดเกล้าฯให้กรมสุขาภิบาลออก เงินสมทบ (เป็นพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 เพื่อให้การสัญจรไปมา สะดวกขึ้นเนื่องจากบริเวณนี้เป็นที่รวมของถนนหลายสาย)	ร.ศ.129
27.อรไทย	-	ค.เปรมประชากร เชื่อมกับ ค.ผดุงฯ	-	-	-
28.ภาณุพันธ์	ปลายถ.เขาวราช	ค.โอ่งอ่าง	-	สร้างแทนสะพานเดิม	-
29.สะพานข้ามคลอง เม่งเส็ง	ถ.ดวงตะวัน (ถ.ศรีอยุธยา)	ค.เม่งเส็ง	-	เป็นสะพานภายในพระราชวังสวนดุสิตและสร้างแทนสะพานเดิมที่ชำรุด	-
30.ยศเส	ถ.สระปทุม	ค.ผดุงกรุงเกษม	-	ข้ามทางรถไฟสายเหนือ หรือสะพานกษัตริย์ศึก	-
31.วัดราชาธิวาส	ส.หน้าพระอุโบสถ	-	-	-	-

สะพาน	เชื่อมถนน	ข้ามคลอง	ปีที่สร้าง	วัตถุประสงค์	หมายเหตุ
32. ผ่านฟ้าลีลาศ	ถ.ราชดำเนินกลางถึง ถ.ราชดำเนินนอก	ค.บางลำภู (ค.รอบกรุง)	-	-	-
33. รพีพัฒนาภาค	ถ.หลวง	ค.รอบกรุง	-	-	-
34. หน้าวัดโสมนัสฯ และข้างวัดนรนารถฯ	-	-	-	-	-
35. สราญรมย์	ถ.ภายในพระราชวังสราญรมย์	-	-	สะพานภายในพระราชวังสราญรมย์	
36. กิมเสงหลี (สะพานอากรเตง)	ถ.สามเสน	ค.สามเสน	-	หลวงอุดรภักดิ์พานิชเจ้าของห้างกิมเสงหลีได้บริจาคทรัพย์ถวาย รัชกาลที่ 5 ปัจจุบัน ส.โสมณ	-
37. แม่นเขียน (สะพานบรมวงค์)	ถ.ดวงดาว	ค.รางเงิน	-	พระองค์เจ้าแม่นเขียนบริจาคเงินสร้างสะพาน	-
38. นพวงศ์	ถ.หลวง	ค.ผดุงกรุงเกษม	-	หรือสะพานแพวงษ์	-
39. นรรัตนสถาน	ถ.สามเสน	ค.รอบกรุง	-	เป็นสะพานเหล็กโค้งเพื่อให้เรือลอดผ่านได้เช่นเดียวกับสะพานสาธุ ประดิษฐ์	-
40. สะพานเสี้ยวและสะพานข้าม คลองหลอดหลายสะพาน	-	ค.หลอด	-	มีการสร้างสะพานผ่านพิภพลีลาแทนเลยย้ายสะพานเสี้ยวไปสร้างทาง เหนือตรงถนนจักรพงษ์	-
41. ตึกดิน	ถ.ตึกดิน	ค.เปรมประชากร	-	เลื่อนภรรยาหลวงฤทธิชัยเวรขออนุญาตสร้างเพื่อประโยชน์ในที่ดิน ของตนเอง	-
42. กิมตั้ง	ถ.ดวงตะวัน	ค.เม่งเสง	-	พระราชทานชื่อของพระบริบูรณ	
43. เซงฮวด	หน้าสวน	ค.เม่งเสง	-	พระราชทานชื่อของหลวงพิพิธภัณฑวิจารณ์	

ชื่อสะพาน	เชื่อมถนน	ข้ามคลอง	ปีที่สร้าง	วัตถุประสงค์	หมายเหตุ
44. สะพานข้ามคลองสาธรราชายุตร์ก	-	ค.สาธรราชายุตร์ก	-	ได้สร้างหลายสะพาน	
45. ่งวนหญ่	ถ.ช่างฮี้	ค.เม่งเสง	-	พระราชทานชื่อของพระภักดี	
46. โปจู	ถ.ดวงเดือน	ค.เม่งเสง	-	พระราชทานชื่อของพระพิศาล	
47. สะพานหัน	-	ค.โอ่งอ่าง	-	สร้างแทนสะพานเดิมโดยนำแบบอย่างมาจากสะพานริอัลโตที่เมืองเวนิซและสะพานเวคคิโอที่เมืองฟลอเรนซ์ อิตาลีเป็นสะพานไม้โค้งมีห้องแถวสองฟากสะพาน	-
48. เสาวนีย์ ชื่อพระราชฐานจากรัชกาลที่ 5	ถ.ดวงตะวัน	ข้ามทางรถไฟสายเหนือ	-	สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงมีพระราชเสาวนีย์โปรดเกล้าฯ ให้กรมสุขาภิบาลออกแบบและก่อสร้างสะพานคอนกรีตเสริมเหล็กมีลูกกรงเป็นปูนปั้นเป็นพระราชกุศลฉลองพระชนมายุครบ 48 พรรษา	-

ตารางที่ ค- 2 รูปสะพานที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา : ดัดแปลงมาจาก ปิยนาด บูณาค, ดวงพร นพคุณและ สุวิวัฒนา ธาดานิติ. คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525). กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525: 115-119.

ภาคผนวก ข
การตั้งชื่อถนนจากเครื่องลายครามจีน

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อถนน ชื่อคลอง ตลอดจนชื่อสวนต่างๆ ในพระราชวัง ซึ่งมีที่มาจากในตอนปลายรัชกาลนิยมสะสมเล่นเครื่องลายครามของจีน นำมาจัดเป็นโต๊ะประกวดแข่งขันกัน มีข้อบังคับในการประกวดการตัดสินให้คะแนน ตลอดจนตั้งกรรมการของหลวงขึ้นเป็นกิจจะลักษณะ เป็นชื่อเครื่องลายครามจีนมาตั้งชื่อถนนโดยเฉพาะอย่างยิ่งลวดลาย “ชก ลก ชิว” ที่นิยมจัดเป็นเครื่องโต๊ะก็มตั้งอันมีความหมายเป็นมงคลตามความเชื่อของชาวจีน ซึ่งการตั้งชื่อเพื่อความเป็นสิริมงคลเปี่ยมไปด้วย “ยศศักดิ์ วาสนา ทรัพย์สมบัติ ลูกหลาน บริวารและอายุยืนยาว” รวมทั้ง “ความสุขในครอบครัว”

ชก

ชื่อเดิม	ชื่อใหม่	บริเวณ	เครื่องลายครามจีน	ความหมาย
1. ถนนชก	ถนนนครปฐม	ตัดจากถนนลูกหลวง ริมคลองผดุงกรุงเกษม ขนานกับคลองเปรมประชากร ด้านทิศตะวันออก ไปถึงถนนดวงตะวันในทางด้านเหนือของวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม	เป็นรูปเจ้าหรือขุนนางสวมหมวก มีใบพู่กางออกไป 2 ข้างมีมือถืออยู่ แสดงวาสนา	หมายถึง วาสนา ได้แก่ความเป็นใหญ่ เป็นอิสระ หรือมียศ บรรดาศักดิ์ อาจจะทำให้การตั้งปวงสำเร็จได้ด้วยอานุภาพ
2. ถนนดวงตะวันนอก ถนนดวงตะวันใน ถนนดวงตะวันหน้า	ถนนศรีอยุธยา	อยู่ด้านทิศใต้ของเขตพระราชฐาน ตัดจากแม่น้ำเจ้าพระยาตรงไปด้านทิศตะวันออกจนถึงถนนราชปรารภ	ภาพพระอาทิตย์เต็มดวงโผล่ขึ้นมาจากน้ำทะเล มีอานุภาพมาก เพราะให้แสงสว่าง และชีวิต เลื่องลือสำคัญๆ ปักกลายนี้ ส่วนลูกคลื่นนั้นเขียนหรือปักซ้อนกันเหมือนเกล็ดปลา	หมายถึง โชควาสนา
3. ถนนคอเสื้อ	ถนนพิษณุโลก	ตัดระหว่างถนนสามเสนทางทิศใต้ของถนนดวงตะวัน สวนอัมพัน ว่างปราสาทวัน สวนมิสกวัน ไปจนถึงทางรถไฟสายนครราชสีมา (หรือสายเหนือ) บริเวณสะพานยมราช	ลายแบบคอเสื้อของจีน เป็นชื่อที่ได้จากการเขียนลายรูปคางคางต่อกันในที่แคบ จึงกลายเป็นลายกระจิง หรือที่เรียกว่า “คอเสื้อ”	หมายถึงความเป็นใหญ่ ยศศักดิ์
4. ถนนพุดตานใน ถนนพุดตานเหนือ	ถนนพิชัย	ถนนหน้าพระที่นั่งอภิเชษฐดุสิตไปออกประตูสิงโต ถนนช่างฮีในถึงคลองสามเสนทางด้านเหนือของวัง	ลายดอกพุดตานหรือดอกโบตั๋นซึ่งถือเป็นพญาดอกไม้ เพราะเมื่อปลุกไว้ที่ใด ต้นไม้อื่นจะโน้มยอดเข้ามาหา	ภาษาจีนเรียกว่า ผู่หยง อักษร ผู่ แปลว่า โชค จึงเป็นเครื่องหมายของโชค วาสนา
5. ถนนส้มมือใต้ ถนนส้มมือใน ถนนส้มมือเหนือ ถนนส้มมือหนูและถนนส้มมือนอก	ถนนสุพรรณ	ถนนช่างฮีในถึงคลองสามเสน อยู่ทางทิศตะวันตกของคลองเม่งเล็งกับคลองรางเงิน (ที่เชื่อมคลองผดุงกรุงเกษมกับคลองสามเสน)	ภาพส้มมือและผลท้อเป็นผลไม้มงคล ลักษณะเหมือนนิ้วเหยียดออกมา เป็นสิริมงคลอย่างมือ เรียกว่า “มือชก”	เป็นผลไม้เช่นไหว้ในงานมงคล ผลไม้ของจีนที่ถือว่าเป็นไอศกรับรับประทานแล้วอายุยืนและตัวอักษรจีน อ่านได้ว่า ผู้โสวกาน มีตัวอักษร ผู่ ที่แปลว่าโชค
6. เกาะยู่อี้		ในพระราชวังสวนดุสิต	ภาพคทาอันเป็นเครื่องยศสูงที่จักรพรรดิทรงมอบให้ขุนนางผู้ใกล้ชิดหรือพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่	หมายถึงความมีวาสนา
7. ประตูคางคาว	ประตูคนธรสพรักษา	เป็นประตูเขตชั้นในด้านทิศเหนือของวังสวนดุสิตอยู่ตรงถนนโถใกล้กับสวนฝรั่งกิ้งไก่และสวนญี่ปุ่น	ภาพคางคาวซึ่งเป็นสัตว์ปักษีมีสี่เท้ามีเขนและขาที่ไม่รู้จักลงพื้นดิน ซึ่งเขียนเป็นภาษาจีนว่า เปียนชก จึงนำรูปคางคาวมาใช้แทนชก	หมายถึงวาสนา ความสุขสมหวังตั้งใจปรารถนา

ลก

ชื่อเดิม	ชื่อใหม่	บริเวณ	เครื่องลายครามจีน	ความหมาย
1. ถนนลก ถนนลกเหนือ (ถนนทหาร)	ถนนพระรามที่ 5	ตัดต่อจากถนนลูกหลวง ข้างคลองผดุงกรุงเกษมขึ้นไปทางเหนือ ขนานไปกับคลองเปรมประชากรด้านทิศตะวันออกจนถึงถนนเดชะวณิช อยู่ทางตอนเหนือของวัง ตัดจากแม่น้ำเจ้าพระยาถึงถนนลก ตรงที่ติดกับถนนพระยาประดิพัทธ์	ภาพลก คือขุนนางจีนสวมหมวกงามมีใบพัด 2 ข้าง บางทีก็มีภาพวางเขางามยื่นอยู่ด้วย คือเทียบเขากวางกับหมวกเกียรติยศ หรือเป็นรูปเศรษฐี สวมหมวกมีเส้าข้างหลังสูง มีผ้าคลุมลงไปเบื้องหลัง แสดงโอกาสสมบัติ มีมืออุ้มเด็ก แสดงบริวารสมบัติ	หมายถึงความบริบูรณ์ด้วยโภคสมบัติ คือ ประกอบพร้อมด้วยเครื่องอุปโภค บริโภค แก้วแหวนเงินทอง และบริบูรณ์ด้วยบริวารสมบัติ มีบุตร ภรรยา ญาติมิตร คนใช้สอย เป็นต้น
2. สวนอู่่น		เป็นส่วนภายในเขตพระราชฐาน	ภาพพวงอู่่นซึ่งเป็นผลไม้ที่มีลูกตกเป็นพวง	หมายถึงความอุดมสมบูรณ์

ชื่อเดิม	ชื่อใหม่	บริเวณ	เครื่องลายครามจีน	ความหมาย
3. ถนนดวงเดือน ถนนดวงเดือนนอก ถนนดวงเดือนใน	ถนนสุโขทัย	แม่น้ำเจ้าพระยาถึงถนนชีว	ภาพลายดวงเดือน หรือพระจันทร์มีรัศมีแจ่มใสเป็นที่ควรยินดี ทั้งยังมีลาก เพราะทำให้เกิดน้ำขึ้นน้ำลง	ประเพณีจีนมีการไหว้พระจันทร์ อันเป็นที่เกิดแห่งทรัพย์
4. ถนนราชวัตรหน้า ถนนราชวัตร	ถนนสุคันธาราม ถนนนครไชยศรี	อยู่ทางทิศใต้ และขนานกับคลองสามเสน ตัดขวางระหว่างถนนชีวกับถนนลก อยู่ทางทิศเหนือ และขนานกับคลองสามเสน แม่น้ำเจ้าพระยาถึงถนน ประทัดทอง	ใช้ลายสีฐานคล้ายลูกคลื่น อันเขียนโดยกระบวนลาย เมื่อเขียนลายวิจิตรๆ ผอมๆ เพราะต้องเขียนในที่แคบ จึงได้เป็นรูปรั้ว ซึ่งเรียกว่า ลายราชวัตร เป็น เครื่องหมายของ ลก	หมายถึงความมั่งคั่ง
5. ถนนเด็ก	เป็นถนนในเขตพระราชฐานชั้นใน ของพระราชวังสวนดุสิต	ตัดจากคลองลำน้ำ ทิศด้านใต้ของถนนโช ขนานไปกับคลองร่องไม้หอม แล้ว ตรงไปทางทิศใต้ (คือ ถนนเด็กใต้) ไปออกถนนเบญจมาศ ที่ประตูทวาร	“เด็ก” แปลว่า กวางหรือกวางดาว	หมายถึงโภคสมบัติ
6. ถนนเบญจมาศนอก ถนนเบญจมาศใน	ถนนราชดำเนินนอก	สะพานมัจฉาวนรังสรรค์ ถึงลานพระราชวัง อยู่ต่อจากถนนเบญจมาศนอกตรงที่ตัดกับถนนดวงตะวันหน้า ไปบรรจบถนนไพบพร	ภาพดอกเบญจมาศเป็นดอกไม้ที่มีกลีบสลับซับซ้อน งามมากในเดือน 5 มีสีส้ม ต่าง ทั้งแดง แสด ขาว และสีอื่นๆ	แสดงถึงความมั่งคั่ง
7. ถนนทับทิม	เป็นถนนในเขตพระราชฐานใน พระราชวังสวนดุสิต	เป็นถนนสายยาวที่ตัดคู่ขนานกับถนนส้มมือ อยู่ระหว่างคลองผดุงกรุงเกษมกับ คลองสามเสน มีคลองเม่งเส็งกับคลองรางเงินคั่นอยู่ตรงกลาง ถนนส้มมืออยู่ ทางฝั่งตะวันตก ส่วนถนนทับทิมอยู่ทางฝั่งตะวันออก	ภาพเด็กหลายคนและผลทับทิมอยู่ด้วยกัน	ประเพณีจีนมีคตินิยมว่าผลทับทิมนั้นมีเมล็ดมาก ย่อมมีพันธุ์ มาก เป็นสัญลักษณ์ของความบริบูรณ์ หรือการวยพรให้มีบุตร สืบสกุลจำนวนมาก
8. เกาะกวาง		เป็นเกาะกลางน้ำล้อมรอบด้วยคลองรางเงิน คลองลำน้ำและคลองคาบแวน แผ่นกระจะก ตัวเกาะอยู่ทางด้านทิศเหนือของพระที่นั่งวิมานเมฆ	ภาพกวางดาวที่มีลายขาวพร้อมรูปเหมือนเงินกะเปาะ	หมายถึงโภคทรัพย์

ชีว

ชื่อเดิม	ชื่อใหม่	บริเวณ	เครื่องลายครามจีน	ความหมาย
1. ถนนชีว	ถนนสวรรคโลก	สะพานยมราชถึงคลองสามเสน เป็นถนนที่ตัดขนานกับคลองช่อหน้า (คลองด้านหน้าพื้นที่วัง ติดทางรถไฟสาย นครราชสีมา) อยู่ระหว่างคลองสามเสนกับถนนคอเลื้อ	ภาพชีวบางที่ทำเป็นรูปคนชราเป๊ะแก่ ครีษะล้านและงอกสูงขึ้นไป หนวดเครา ขาวสะอาดถือไม้เท้ามือหนึ่ง ถือผลโถ่มือหนึ่ง แสดงความเป็นผู้มีอายุยืนและ มั่นคงยืนอยู่ได้ต้นสนใหญ่	ต้นสน ผลท้อและความชราล้วนแสดงถึงความเป็นผู้มีอายุยืนไม่ มีโรค
2. ถนนดวงดาว ถนนดวงดาวใต้ ถนนดวงดาวใน ถนนดวงดาวเหนือ	ถนนราชสีมา ถนนนครราชสีมาใต้ ถนนนครราชสีมาเหนือ	เป็นแนวถนนที่แบ่งเขตพระราชฐานที่ประทับออกจากพระราชฐานชั้นใน ไปยัง ถนนดวงดาว ที่สร้างต่อจากถนนลูกหลวงเข้าไปยังพระราชวังสวนดุสิต ตั้งแต่ถนนลูกหลวงถึงถนนไพบพร ถนนในสวนสุนันทา ตัดจากถนนช่างฮีไปถึงคลองสามเสน	ภาพลายดาว นิยายจีนมักกล่าวถึงดาวที่เป็นเขียนต่างๆ เช่น ไข่เป๊ะกิมแซ แซ แปลว่าดาว	หมายถึงอายุยืนยาว ก็เพราะว่าดาวไม่มีขึ้นไม่มีแรม จึงยอม ตั้งอยู่บนท้องฟ้าอย่างยั่งยืน
3. ถนนประแจเงิน	ถนนเพชรบุรี	เป็นถนนที่ตัดระหว่างถนนคอเลื้อกับถนนราชดำริ หรือตั้งแต่สะพานยมราชถึง สะพานเฉลิมโลก	ภาพลายซึ่งขีดไปเป็นเส้นๆแล้ววงม้วนกลับ แปลว่ายาว เรียกว่าลายประแจเงิน	หมายถึงอายุยืนยาว
4. ถนนโช		ถนนภายในพระราชฐานอยู่ด้านเหนือของคลองลำน้ำ	ภาพผลโถ คือ ลูกท้อ อันเป็นผลไม้ที่มีรสชุ่มชื่นใจ เป็นอุปการแก่ความมีอายุ ยืนนาน ดังเช่นผลท้อสวรรค์ที่ออกดอกผลทุกสามพันปี ในไซอิ๋ว และผู้ลิ้มรส ผลท้อนั้นจะได้เป็นอมตะเหมือนอย่างเหิงเจีย	หมายถึงอายุยืนยาว เป็นอมตะ

ชื่อเดิม	ชื่อใหม่	บริเวณ	เครื่องลายครามจีน	ความหมาย
5.ถนนเกาؤون		เป็นถนนในเขตพระราชฐาน อยู่ด้านหน้าโรงช้าง ขนานกับถนนปลายใบพร (ถนนอุทงไถ) ไปบรรจบถนนโก	ภาพเกาؤونเลื้อยติดต่อกันยืดยาวต่อเนื่อง	หมายถึงอายุยืนยาว
6.เกาะสน		อยู่ถัดจากเกาะกวางลงมาจากทิศใต้ อยู่ในวงล้อมของคลองคาบแก้ว แผ่นกระຈกกับคลองร่องไม้หอม ในพระราชวังสวนดุสิต	ภาพต้นสนเป็นต้นไม้ใหญ่ที่ทนทานกว่าต้นไม้อื่น มีอายุยืนนาน และมีความเขียวชอุ่มตลอดทั้งปี	หมายถึงอายุยืนยาว

มงคลอื่นๆ

ชื่อเดิม	ชื่อใหม่	บริเวณ	เครื่องลายครามจีน	หมายเหตุ
1.ถนนบ่วย		เป็นถนนในเขตพระราชฐาน	ภาพกิ่งช่อดอกบ่วย เขียนเป็นต้นหรือเป็นรูปปักแจกัน (บัตรเชิญงานแต่งงานเขียนไว้ที่ปัก)	เป็นไม้มงคลชนิดหนึ่ง
2.ถนนมังกรรำ		เป็นถนนในเขตพระราชฐาน	ภาพมังกรรำคะนองฟ้า หรือมังกรเดินเมฆกับไถฟ้า (บัตรเชิญงานแต่งงาน)	เป็นสัญลักษณ์ของผู้ยิ่งใหญ่และเป็นสัญลักษณ์เพศผู้ คู่กับไถฟ้าสัญลักษณ์ของเพศเมีย
3.ถนนช่างอี ถนนช่างอีนอก ถนนช่างอีใน ถนนช่างอีหน้า	ถนนราชวิถี	แม่น้ำเจ้าพระยาถึงถนนราชปรารภ	อักษรช่างอีเป็นอักษรจีนเขียนเหมือนกัน 2 ตัวคู่กันใช้ในงานพิธีแต่งงานเช่นติดหน้ากระຈก รถยนต์เจ้าบ่าวเจ้าสาว เขียนบนบัตรเชิญ และใช้ประดับตกแต่งในห้องพิธี เช่นติดไว้บน ม่านบนฝาห้อง	ใช้ในงานมงคลมีความหมายว่าสุข สนุก สบาย
4.ถนนประทัดทอง	ถนนพระรามที่ 6	ทั้งสาย	ภาพตัดประทัดทองบาง	คนเรียกเพี้ยนเป็นบรรทัดทอง
5.ถนนสังคโลก		ข้างวิชัยพยาบาลที่ตัดขนานกับถนนดวงดาว (ถนนสุขุขทัย) เชื่อมถนน ขาวกับถนนสามเสน	เป็นการจัดเครื่องโต๊ะด้วยเครื่องถ้วยสีเขียวหยกผิววานที่เมืองไทยก็นิยมทำกันในสุขุขทัย	
7.ถนนเขียวไข่กา		ข้างโรงเรียนราชินีบนตัดจากแม่น้ำเจ้าพระยาถึงถนนสามเสน แล้วต่อกับ ถนนอำนวยสงคราม	เป็นการจัดเครื่องโต๊ะด้วยเครื่องถ้วยเคลือบสีเขียวที่ทำเลียนแบบสีเขียวของหยก	

ตารางที่ ๕ - 1 ชื่อถนนจากเครื่องลายครามจีน

ที่มา : จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระบรมราชาธิบายเรื่องยก ลก ชั่วในตำนานเรื่องเครื่องโต๊ะและถั่วปั้น. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล.เรียบ สนิทวงศ์ 8 มิถุนายน 2526. พระนคร, 2526. และท.กล้วยไม้ ณ อยุธยา. ชื่อถนนนี้มีความหมาย. สมุดภาพแห่งกรุงเทพมหานคร 222 ปี, 2547.

ภาคผนวก ง

รายชื่อพระราชทานในพระราชวังจุฑาราชราฐาน เกาะสีชัง

พระที่นั่งและสถานที่ต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานนามเมื่อ ร.ศ. 111 มีทั้งที่สร้างไปแล้วและมีพระราชดำริที่จะสร้างต่อไปดังต่อไปนี้

1. พระที่นั่ง 4 องค์

1. พระที่นั่งโกสีย์สุภรณ์ ซึ่งจะสร้างขึ้นที่บนเขาปลายแหลมวัง
2. พระที่นั่งมณเฑียรรัตนโรจน์ ซึ่งก่อพระฤกษ์สร้างบริเวณใต้เสด็จประทับครั้งแรก
3. พระที่นั่งโชติรสประภาต์ พระที่นั่งปราสาทซึ่งจะสร้างขึ้นบนลานเขาชั้นบนที่ได้ปลูกพลับพลาไว้แล้ว
4. พระที่นั่งเมฆลามณี พระที่นั่งที่เนินมะขาม

2. ตำแหน่งต่างๆ ในเขตพระราชฐาน 14 องค์ มีนามคล้องจองเป็นชื่ออัญมณีทั้งหลายดังนี้

1. พระตำหนักวายุกรีภังค์ พระตำหนักบนเนินมะขามข้างพระที่นั่งเมฆลามณี
2. ตำหนักเพชรระยับ อยู่แถวใต้ด้านตะวันตกของทางทาบทองแดง
3. ตำหนักทับทิมสด อยู่แถวใต้ด้านตะวันตกของทางทาบทองแดง
4. ตำหนักมรกตสุรย์ อยู่เหนือทางเล่นทองลิม ตะวันออกของทางปิดทองแผ่นเดียวกับทางต่อลวด
5. ตำหนักบุศราคำ อยู่เหนือทางเล่นทองลิม ตะวันตกของศาลาหมอกมุงเมือง
6. ตำหนักกำโกมิน อยู่ภายในประตูยามาการุจิต ตะวันตกของทางกวตทองก้อนตรงกับทางอัดทองทศ
7. ตำหนักนิลแสงสุก อยู่แถวเหนือตะวันออกทางกวตทองก้อน
8. ตำหนักมุกดาพราย อยู่แถวเหนือถัดตำหนักนิลแสงสุกไปทางตะวันออก
9. ตำหนักเพทายใส อยู่แถวเหนือถัดตำหนักมุกดาพรายไปข้างตะวันออก
10. ตำหนักไพฑูรย์กลอก อยู่แถวเหนือถัดตำหนักเพทายใสไปทางตะวันออก
11. ตำหนักดอกตะแบกลอย จะสร้างต่อไปอีกหลังหนึ่ง
12. ตำหนักโอปอล์จรัญ จะสร้างต่อไปอีกหลังหนึ่ง
13. ตำหนักมูลการเวก อยู่ใต้ทางเล่นทองลิม ตะวันออกของทางริมทองมุ่น
14. ตำหนักเอกพองมุกต์ จะสร้างต่อไปอีกหลังหนึ่ง

3. ศาลา 1 หลัง

1. ศาลาหมอกมุงเมือง อยู่ทางเหนือของทางเล่นทองลิม ตะวันตกของทางปิดทองแผ่น ตะวันออกของตำหนักบุศราคำ

4. ประตูพระราชฐานชั้นใน 8 ประตู

1. ประตูนาคนาถชুমชน เป็นประตูที่ทางขึ้นคลองเทียนตรงไร้ตาทหลายเดิม
2. ประตูกุมเทพาวาส เป็นประตูที่ปลายทางเล่นทองลิม
3. ประตูจาดุราชสุลาลัย เป็นประตูออกวัดอัมรินทร์นิมิตร
4. ประตูไตรศรีภพนิมาน เป็นประตูออกสู่เนินเขาชั้นบน
5. ประตูยามาการุจิ เป็นประตูออกริมเชิงเขาด้านเหนือ
6. ประตูดุสิตเทวสภา เป็นประตูออกสะพานอัมรินทร์
7. ประตูนิมมานรดี เป็นประตูข้างใต้ศาลากลาง
8. ประตูศรีษัฐสรวง เป็นประตูที่จะสร้างใหม่ริมพระที่นั่งโกสีย์สุภรณ์

5. ทางในพระราชฐาน 26 ทาง

1. **ทางโรงทองทราย** ทางตั้งแต่ประตูดุสิตเทวสภา ถึงทางอ้อมทองหล่อซึ่งเป็นทางเขื่อนริมน้ำ กว้าง 2 วา ยาว 1 เส้น 12 วา 1 ศอก
2. **ทางรายทองเหรียญ** ทางริมกำแพงทางพระราชฐานด้านเหนือ ตั้งแต่ทางโรงทองทรายถึงทางกรวดทองก้อน ซึ่งเป็นทางหน้าเชิงเขา กว้าง 2 วา ยาว 2 เส้น 13 วา
3. **ทางเดียรทองบาท** ทางในระหว่างตำหนักแถวด้านเหนือและสนามหญ้า ตั้งแต่ทางโรงทองทรายถึงทางกรวดทองก้อน กว้าง 2 วา ยาว 2 เส้น 11 วา 1 ศอก
4. **ทางดาบทองใบ** ทางในระหว่างสนามหญ้าข้างใต้และเนินมะขาม ตั้งแต่ทางโรงทองทรายถึงทางกรวดทองก้อน กว้าง 2 วา ยาว 2 เส้น 6 วา 2 ศอก
5. **ทางไล้ทองแหลม** ทางในระหว่างเนินมะขามและตำหนักแถวข้างใต้ ตั้งแต่ทางโรงทองทรายถึงทางกรวดทองก้อน กว้าง 1 วา 1 ศอก ยาว 1 เส้น 8 วา 3 ศอก
6. **ทางอ้อมทองหล่อ** ทางริมเขื่อนน้ำตั้งแต่เขาปลายแหลมวังจนถึงเชิงบันไดพसानโมรา หน้าตำหนักมรกตสุทท์ กว้าง 2 ยาว 7 เส้น 7 วา 1 ศอก
7. **ทางต่อทองลวด** ทางตามแนวเขื่อนเชิงเขาถึงแหลมเป้า กว้าง 1 วา 3 ศอก ยาว 2 เส้น 4 วา
8. **ทางกรวดทองก้อน** ทางหน้าเชิงเขา ตั้งแต่ทางอ้อมทองหล่อ จนถึงประตูยามาการุจิตร กว้าง 2 วา ยาว 4 เส้น 15 วา 3 ศอก
9. **ทางตอนทองพืด(ดิงส์)** ทางบนเนินถลาชั้นล่าง ตั้งแต่ทางบุทองราบ หน้าแก่งหินขึ้นมาจากจนถึงบันไดท้ายแก่งญี่ปุ่น ตรงทางเดียรทองบาท กว้าง 1 วา ยาว 3 เส้น
10. **ทางอัดทองทศ** ทางบนเนินถลาชั้นที่ 2 ตั้งแต่เรือนแขกถึงเขามอริมเชิงบันไดรอยศิลาแร่ไปจรดบันไดแพรเพชรน้ำค้าง กว้าง 1 วา ยาว 2 เส้น 18 วา 1 ศอก
11. **ทางจรดทองพิศ** ทางตั้งแต่อัมจันทร์ตำหนักกำโกมิน ไปบนถลาชั้นบนที่ 3 จนถึงลานต้นเลียบ กว้าง 1 วา 2 ศอก ยาว 2 เส้น 2 วา
12. **ทางปิดทองแผ่น** ทางตั้งแต่เชิงบันไดปกนาคสวาสดี ลงจากลานต้นเรียบไปจนสามแยก บันไดพसानโมราริมตำหนักมรกตสุทท์ กว้าง 2 วา ยาว 1 เส้น 16 วา
13. **ทางแล่นทองลิ้ม** ทางตั้งแต่บันไดพसानโมรา หน้าตำหนักมรกตสุทท์ตรงไปหน้าศาลาหมอกมุงเมืองตลอดไปจรดประตูกรมเทพาวาส กว้าง 2 วา ยาว 13 เส้น 17 วา 2 ศอก
14. **ทางริมทองมุ่น** ทางตั้งแต่หน้าตำหนักมูลการะเวก ไปตามริมทะเลบรรจบทางแล่นทองลิ้ม กว้าง 2 วา ยาว 7 เส้น 1 วา
15. **ทางหนูนทองเม็ด** ทางตั้งแต่ทางแล่นทองลิ้มไปตามทางเดิม ถึงหาคลองเทียน กว้าง 1 วา ยาว 7 เส้น 10 วา
16. **ทางเสร็จทองอาบ** ทางแยกจากทองหนูนทองเม็ด ไปจนถึงทางแล่นทองลิ้ม กว้าง 1 วา ยาว 3 เส้น 2 วา
17. **ทางราบทองแร่** ทางที่ถลาหลังตึกผ่องศรี ตึกอภิรมย์ ตั้งแต่ทางริมทองมุ่น ไปบรรจบทางแล่นทองลิ้ม กว้าง 1 วา ยาว 3 เส้น 14 วา
18. **ทางแผ่ทองเลี่ยม** ทางตามริมคันหน้าตึกผ่องศรี ตึกอภิรมย์ ตั้งแต่ทางแล่นทองลิ้ม ไปจรดบันไดเสมอรุ่นผาที่จะลงทางริมทองมุ่น กว้าง 1 วา ยาว 3 เส้น 9 วา 2 ศอก

19. **ทางเอี่ยมทองลาด** ทางหลังตึกอภิรมย์ ตึกม่วงศรี ตั้งแต่ทางแม่ทองเลี่ยมริมตึกม่วงศรีจนถึงทาง
เล่นทองลิ้ม กว้าง 1 วา ยาว 3 เส้น
20. **ทางพาดทองแห่ง** ทางตั้งแต่ทางเล่นทองลิ้ม ขึ้นไปบรรจบทางเพลงทองหุ้ม กว้าง 1 วา ยาว 12 วา
2 คอก
21. **ทางเพลงทองหุ้ม** ทางตั้งแต่ทางเล่นทองลิ้มขึ้นไปบนลานชั้นบน จนถึงประตูจตุราศสุราลัย กว้าง 2
วา ยาว 3 เส้น 8 วา 1 คอก
22. **ทางคุมทองตลอด** ทางตั้งแต่เพลงทองหุ้มไปบนลานชั้นที่ 8 ถึงประตูไตรตริงศ์พิมาน กว้าง 1 วา
ยาว 1 เส้น 17 วา 1 คอก
23. **ทางทอดทองปรุ** ทางเยื้องประตูจตุราศสุราลัย ตั้งแต่ทางเพลงทองหุ้มถึงบันไดลงจากชั้นที่ 8 กว้าง
1 วา ยาว 1 เส้น 1 วา 1 คอก
24. **ทางบุทองราบ** ทางตั้งแต่ทางกวาดทองก้อน ข้ามธารเครื่องหอมลงไปหลังตำหนักมรกตสุทธฺ์ ถึงทาง
ปิดทองแผ่น กว้าง 1 วา ยาว 1 เส้น 6 วา
25. **ทางทาบทองแล่น** ทางระหว่างตำหนักเพชรระยับ และตำหนักทับทิมสด กว้าง 1 วา 2 คอก ยาว 1
เส้น 4 วา 2 คอก
26. **ทางแต่งทองแช่** ทางระหว่างตำหนักทับทิมสดกับตำหนักแก้วมณีนว กว้าง 1 วา 2 คอก ยาว 1 เส้น 3
วา 3 คอก

6. **บันได** 21 **บันได** พระราชทานนามตามชื่อศิลา

1. **บันไดเนรคันถิ** เป็นบันไดลงมาจากชั้นบนถึงหน้าตำหนักกำโกมิน
2. **บันไดรีพินมัว** เป็นบันไดลงจากชั้นบนติดต่อกับชั้นที่ 3 เยื้องกับเรือนญี่ปุ่น
3. **บันไดมาปโยนหนู** เป็นบันไดลงจากชั้นบนถึงชั้นที่ 7 เหนือประตูจตุราศสุราลัย
4. **บันไดมุนสโตนหนา** เป็นบันไดลงจากชั้นบนถึงชั้นที่ 7 เหนือประตูไตรตริงศ์พิมาน
5. **บันไดศิลาทอง** เป็นบันไดจากชั้นที่ 7 ด้านเหนือน้ำตกไหลหลัง ลงถึงชั้นที่ 3
6. **บันไดมองผลิก** เป็นบันไดจากชั้นที่ 7 ด้านเหนือ ลงถึงชั้นที่ 5
7. **บันไดปีกประพาฬ** เป็นบันไดลงจากชั้นที่ 5 ถึงชั้นที่ 4
8. **บันไดปานแห่งหยก** เป็นบันไดลงจากชั้นที่ 4 ถึงชั้นที่ 3 ด้านใต้บ่อล้อหอยที่พุพเนียง น้อย
9. **บันไดปกนาคสวาสดี** เป็นบันไดจากชั้นที่ 3 ลงถึงต้นทางปิดทองแผ่น
10. **บันไดลาดนากสวย** เป็นบันไดจากชั้นที่ 3 ที่หน้าลานต้นเลียบลงถึงชั้นที่ 2
11. **บันไดรวยศิลาแร่** เป็นบันไดจากชั้นที่ 3 ตรงสุดทางจรดทองพิศ หน้าม่านนาคลงชั้นที่ 2 ที่เขามอ
ปลายทางอัดทองเทศ
12. **บันไดแพรเพ็ชรน้ำค้าง** เป็นบันไดจากชั้นที่ 3 ลงชั้นที่ 2 ใต้แก่งญี่ปุ่น
13. **บันไดพรางนิลน้ำขาว** เป็นบันไดจากชั้นที่ 2 ที่เขามอเหนือต้นทางอัดทองทศลงชั้นที่ 1
14. **บันไดพราวตากระต่าย** เป็นบันไดลงจากชั้นที่ 1 ตรงหน้าบันไดพรางนิลน้ำขาว
15. **บันไดพรายคำเมียว** เป็นบันไดลงจากชั้นที่ 1 ปลายทางดอนทองพัด (ดิงส์) ด้านเหนือ
16. **บันไดเขี้ยวหนูมาน** เป็นบันไดลงทางกวาดทองก้อน เยื้องหน้าตำหนักกำโกมิน
17. **บันไดมसानโมรา** เป็นบันไดใหญ่หน้าตำหนักมรกตสุทธฺ์
18. **บันไดศิลาสีอ่อน** เป็นบันไดขึ้นตรงไปทางริมทองมุ่น

19. **บันไดท่อนมาเบอร์** เป็นบันไดขึ้นเขาจากทางริมท้องมุ่น ตรงตีกฝ่องศรี

20. **บันไดเสมอรุนเผา** เป็นบันไดขึ้นจากทางริมท้องมุ่น เข้าปลายทางแผ่นทองเลี่ยม

21. **บันไดศิลาอ่อนลาย** เป็นบันไดตรงไปตามทางหนุทองเม็ด จนถึงหาดคลองเทียน

และบันไดอื่นๆในเขตพระราชฐานที่ไม่มีชื่อพระราชทานอีกจำนวนหนึ่งคือ

1. บันไดต่อบนบันไดแพรเพชรน้ำค้างลงสู่ทางตอนทองพืด(ดิงส์)
2. บันไดด้านซ้ายบันไดที่ 1
3. บันไดจากถลาชั้นที่ 2 ข้างบ่อสร้ง ลงทางกรวดทองก้อน
4. บันไดในวาระ
5. บันไดจากบ่อสร้งลงทางกรวดทองก้อน
6. บันไดหลังตีกฝ่องศรี
7. บันไดหลังตีกอภิรมย์
8. บันไดลงทะเลจากทางริมท้องมุ่นหน้าตีกอภิรมย์
9. บันไดลงทะเลจากทางริมท้องมุ่นระหว่างบันไดศิลาอ่อนกับบันไดท่อนมาเบอร์
10. บันไดลงทางต่อทองลวดจากทางริมท้องมุ่นหน้าตีกฝ่องศรี
11. บันไดลงถ้ำสาวภา
12. บันไดข้างบ่อศิลา
13. บันไดจากตำหนักกำโกมินขึ้นบันไดเนรคันถึ
14. บันไดลงทะเลริมหาดทราย
15. บันไดจากพระที่นั่งโกสิยวุฒภัณฑ์ลงหาดทรายข้างกระโจมไฟ
16. บันไดขึ้นเนินมะขาม 7 บันได

7. น้ำตก 5 แห่ง

1. **น้ำตกไหลหลัง** เป็นน้ำตกข้างบันไดศิลาของน้ำจะไหลออกจากช่องระบายน้ำที่เปิดอยู่ข้างบันไดซึ่งอยู่ติดกับถ้ำจรัสนพเลาะห์ มีทางน้ำล้นต่อไปยังสู่สระมหาโนดาดต์
2. **น้ำตกถ้งธาร** เป็นน้ำตกที่อยู่เหนือจุลวันลงสู่สระมหาโนดาดต์อยู่ระหว่างผาฉกสัมฤทธิ์และถ้ำจรัสนพเลาะห์
3. **น้ำตกปานร่ม** น้ำตกชายทะเลแห่งที่ 1 มีลักษณะเป็นเป็นโขดศิลาขนาดใหญ่
4. **น้ำตกสมพู่** น้ำตกชายทะเลที่ 2 ,มีลักษณะเป็นชะง่อนศิลาขนาดใหญ่
5. **น้ำตกพรุสาย** น้ำตกที่คลองเทียน

8. น้ำพุ 4 แห่ง

1. **พุปลั่งกระแสะ** เป็นธารน้ำพุชายทะเลถัดน้ำตกปานร่ม
2. **พุแพร่เวียง** เป็นธารน้ำพุชายทะเลถัดน้ำตกสมพู่
3. **พุพเนียงน้อย** เป็นธารน้ำพุที่ต่อลงมาจากบ่อล้อยมีลักษณะเป็นเขามอ
4. **พุผอยสุหรัย** เป็นธารน้ำพุที่ประดับกับรูปปั้นกลางบ่อคอนกรีตตรงหน้าพระที่นั่งเมขลาเมณี

9. สระ 3 สระ

1. **สระเทพนันทา** สระข้างทางแปลงทองหุ้ม
2. **สระมหาโนดาดต์** สระข้างทางเปิดทองแผ่นเหนือจุลวัน

3. สระประพาสชลธาร สระริมพระที่นั่งโชติรสประภาด์ซึ่งจะสร้างขึ้นใหม่

10. บ่อ 13 บ่อ

1. บ่อเชิญสรวล อยู่ทางด้านใต้ริมทางรอยทองทราย
2. บ่อชวนดู อยู่ทางด้านใต้ริมริมทางรอยทองทราย
3. บ่อชูจิตร์ อยู่ทางด้านใต้ริมริมทางรอยทองทราย
4. บ่อพิศเพลิน อยู่ทางด้านใต้ริมริมทางรอยทองทราย
5. บ่อเจริญใจ อยู่ทางด้านใต้ริมทางรอยทองทราย
6. บ่อหทัยเย็น อยู่ทางด้านใต้ริมทางรอยทองทราย
7. บ่อเพ็ญสำราญ อยู่ทางด้านใต้ริมทางรอยทองทราย
8. บ่อศิลารอบ เป็นบ่อริมต้นบันไดศิลาทอง
9. บ่อขอบก่อ เป็นบ่อกลมบนชั้นที่ 7
10. บ่อล้อมหอย เป็นบ่อรูปหอยบนลานต้นเลียบ เยื้องเหนือบันไดปานแห่งทยก
11. บ่อน้อยเขา เป็นบ่อที่มีความลาดย้ง หน้าตำหนักกำโกมิน
12. บ่อเลาเหมือนคู่ อยู่ทางด้านใต้ข้างทางริมมุ่นข้างใต้
13. บ่อคูเหมือนต่อ เป็นบ่อทางด้านเหนือข้างทางริมทองมุ่น

11. ธาร 2 ธาร

1. ธารเครื่องหมอปน ธารข้างทางกวดทองก้อน
2. ธารสุคนธ์ปรุ่ง ธารข้างทางเล่นทองริมมัจฉิมวัน

12. ถ้ำ 3 ถ้ำ พระราชทานนามตามพระนามเจ้านายดังนี้

1. ถ้ำจรัญนพรัตน์ ถ้ำที่ผาม่านาก ติดบ่อล้อมหอยมีลักษณะเว้าเข้าไปในผาม่านาก
2. ถ้ำจรัสนพเลาะห์ ถ้ำที่ทางข้างน้ำตกไหลหลัง บริเวณผาฉากสัมฤทธิ์
3. ถ้ำเสาวภา ถ้ำริมทะเลที่แยกทางเล่นทองลิ้ม

13. วนะ 2 วนะ

1. จุลวัน วนะในระหว่างทางปิดทองแผ่น และศาลาหมอกมุงเมือง ตำหนักบุศราคำสระมหาอนาคาดัด
2. มหาวัน วนะฝ่ายเหนือแห่งทางเล่นทองลิ้ม
3. มัจฉิมวัน วนะที่อยู่ติดกับธารสุคนธ์ปรุ่งข้างทางเล่นทองลิ้ม

14. ผา 3 ผา พระราชทานนามตามชื่อแร่โลหะ

1. ผาเงินตระหง่าน ผาข้างตำหนักกำโกมินข้างบันไดเนรคันถึ บริเวณนี้มีต้นลิ้นทมอยู่มาก
2. ผมม่านาก ผาที่ลานต้นเลียบตะวันตก ต้นทางจรดทองพิศ
3. ผาฉากสัมฤทธิ์ ผาในจุลวัน

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาวสุชาดา คาคอหมาย เกิดเมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ.2521 จบการศึกษาระดับปริญญาตรีในสาขาสถาปัตยกรรมศาสตร์บัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีปทุม และเข้าศึกษาต่อในระดับปริญญาโทสาขาภูมิสถาปัตยกรรมศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ระหว่างศึกษาได้เข้าร่วมโครงการศึกษาชุมชนอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม ของภาควิชาวางแผนภาคและเมือง เข้าร่วมศึกษาการใช้พื้นที่ได้ทางด่วนในเขตกรุงเทพมหานครกับฝ่ายวิชาการจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และเป็นสถาปนิกอาสาจากเหตุการณ์ธรณีพิบัติเมื่อ 26 ธันวาคม 2547 ของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) ปัจจุบันทำงานที่บริษัท ทำอากาศยานไทย จำกัด (มหาชน) ส่วนงานภูมิสถาปัตยกรรม กองอาคาร ฝ่ายสนามบินและอาคาร ในตำแหน่งสถาปนิก